

SUOMEN MUINAISMUISTOYHDISTYKSEN AIKAKAUSKIRJA
FINSKA FORNMINNESFÖRENINGENS TIDSKRIFT

XLIX: 3

NÅGRA SYDFINSKA STENKYRKOR

AV

E. KARTANO

HELSINKI 1951 HELSINGFORS

Innehållsförteckning

	Sida
Inledning	5
Karis kyrka	6
Lojo kyrka	33
Pojo kyrka	61
S. Marie kyrka	84
Nagu kyrka	112
Sammanfattning	131

Inledning

Denna studie bildar en fortsättning på min tidigare publikation »Ur Nådendals kyrkas byggnadshistoria» (FFT XLVII: 2). Min ursprungliga avsikt var att publicera de båda studierna som en enhet, men materialet visade sig vara så rikt och insamlandet av detsamma så arbetsdrygt, att jag blev tvungen dela upp mitt arbete på två avsnitt. I den tidigare studien har redan påvisats, att Nådendals kyrka — om vi undantaga de byggnadsdetaljer som betingas av birgittinerordens statuter — till sina grunddrag överensstämmer med vårt lands övriga gråstenskyrkor. Det var ju också alldeles naturligt, att man vid uppförandet av kyrkan anpassade sig efter förhållandena och vår gamla kyrkoarkitektur. Också gavelblinderingarna, som dock äro helt individuella och genom sina motiv sammanhånga med Mariakulten och birgittinerornamentiken, anknyta kyrkan till våra andra medeltidskyrkor med högt gavelröste. Några direkta motsvarigheter till dem finner man dock ej i andra kyrkor. De beteckna tvärtom en nyhet på gavelblinderingarnas område, som icke kunde undgå att påverka andra kyrkor. En detalj i blinderingen på Nådendals kyrkas västra gavel, det långa horisontala bandet med uppåtböjda ändar, har som självständigt motiv använts i S. Marie kyrkas västgavel och i de västnyländska kyrkorna Karis, Pojo och Lojo. Detta inflytande har också nått Nagu kyrka, men ej mer i ren form utan uppblandat med den s.k. nyländska gruppens dekorationsmotiv. Det ovannämnda blinderingsmotivet förenar de nämnda kyrkorna till en särskild grupp, vilket dock icke innebär att de till alla delar skulle vara samtidigt uppförda, utan blott att de i ett visst byggnadsskede upptagit ett gemensamt motiv vid utsmyckningen av kyrkornas mest synliga del, gavelröset.

Alla dessa kyrkor ha våra medeltidskyrkors vanliga grundplan: ett rektangulärt långhus med en sakristia på norra sidan, nära östra gaveln, och ett vapenhus nära västra gaveln på sydsidan. Pojo kyrka utgör såtillvida ett undantag, som dess vapenhus rivits under nya tiden,

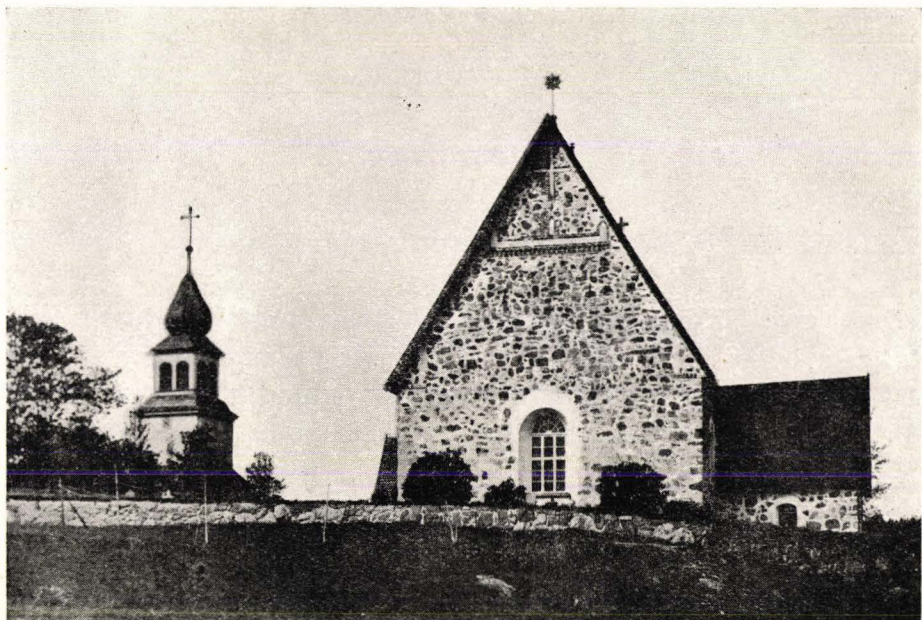

Bild. 1. Karis kyrka från öster. Foto NM.

Karis kyrka

Karis kyrka, som var helgad åt den heliga Katarina av Alexandria, intar en nyckelställning vid utforskandet av denna kyrkogrupps byggnadshistoria därigenom, att den är den enda av kyrkorna, som kunnat grundligt undersökas. Kyrkan restaurerades nämligen åren 1936—1937 under ledning av mag. I. Kronqvist, varvid undertecknad på Arkeologiska kommissionens uppdrag följde med arbetena på platsen. Härvid hade jag tillfälle att undersöka kyrkobyggnaden mycket grundligare än vad annars hade varit möjligt. I kyrkan kunde också påvisas byggnadslämningar, vilka bevisa att den etappvis utbyggts och fått sitt nuvarande skick. De olika byggnadsskedena ha också här följt på varandra i samma ordning som i nästan alla våra medeltida kyrkor: träkyrka, stensakristia, långhus av sten och vapenhus av sten.

Träkyrkan.

Under restaureringsarbetets förlopp visade det sig vara nödvändigt att för undvikande av sprickbildning förstärka långhusväggarnas grundvalar

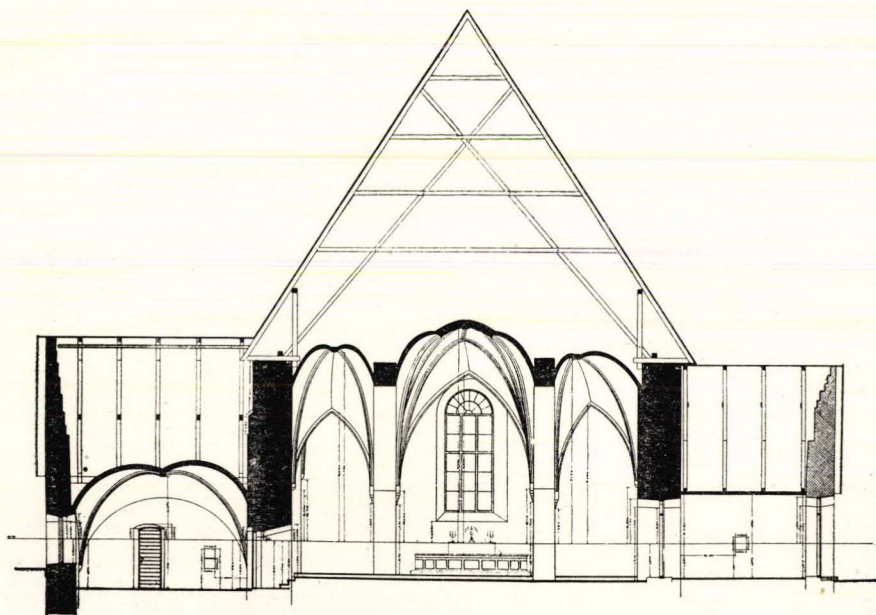

Bild. 2. Tvärsnitt av Karis kyrka. Uppmätning av förf. NM.

på yttre sidan med betong. För detta ändamål avlägsnades ytjorden kring murarna. Härvid påträffades längs norra muren rester av den gamla träkyrkan (bild 4). Dessa rester bestodo dels av den egentliga stenfoten, som var lagd av stora och flata stenar utan murbruk, dels av förmultnade och ur sina ursprungliga lägen något förskjutna stycken av dynstockarna. Stengrunden slutade i väster före kyrkans västgavel och i öster vid västra kanten av en kalkgrop. Denna kalkgrop var belägen i knuten mellan sakristians västra och långhusets norra vägg. Dess södra sida var 2.25 och dess norra sida 2.35 m lång, medan västra sidan mätte 2.31 m. Brädgolvet var alldeles oskadat, men av norra och västra väggarna återstodo endast de understa stockvarven. Golvet löpte i öster och söder tätt intill sakristians, resp. långhusets vägg, och dessa ha alltså bildat kalkgropens motsvarande väggar. Golvet låg i nivå med dessa murars nedre kant. Denna kalkgrop omnämnes ofta i kyrkostämmoprotokollen från 1700- och 1800-talen. År 1883 är det tal om att höja dess tak,¹ men redan år 1886 besluter man att riva den.² Vid utgrävningen av kalkgropen gjordes ett mycket intressant fynd: träkyrkans nord-

¹ Kyrkostämmoprotokoll 27. 5. 1883.

² Kyrkostämmoprotokoll 12. 12. 1886.

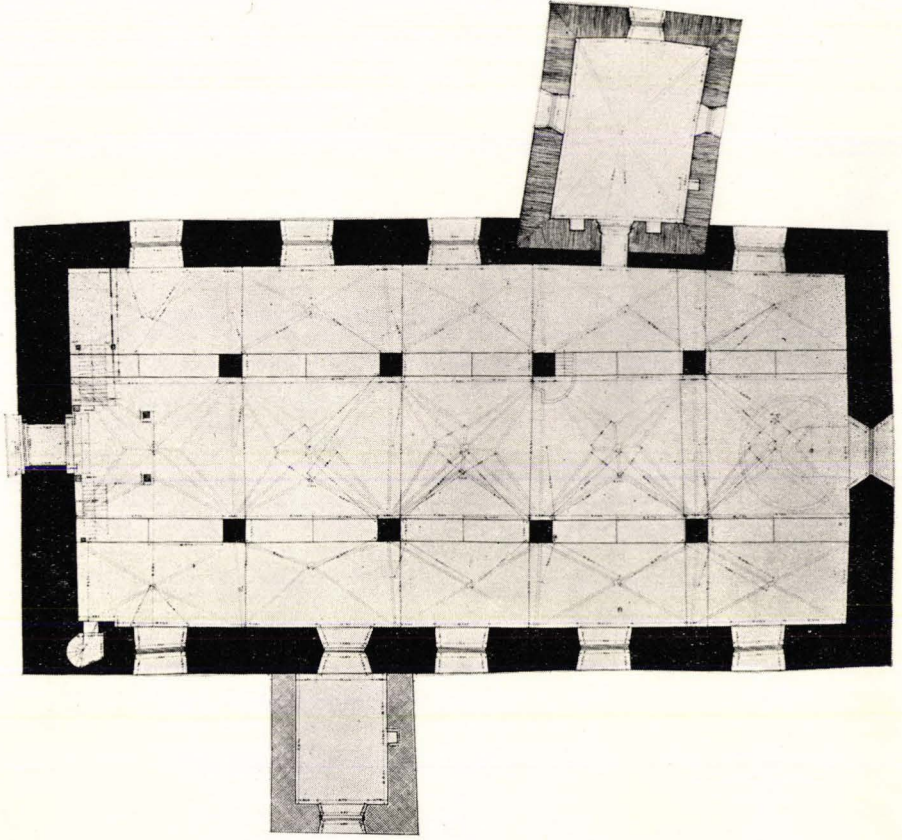

Bild. 3. Plan av Karis kyrka. Uppmätning av förf. NM.

östra hörn (bild 5). En närmare granskning av detta visar, att stengrunden från hörnet fortsatt åt väster parallellt med väggen, medan den åt söder avskäres av stenkyrkans norra vägg. Vid en undersökning av motsvarande parti innanför väggen anträffades ingenting, som skulle tyda på att stengrunden fortsatt åt söder inne i det nuvarande kyrkrummet. Då det givetvis är ett axiom, att stensakristian byggts intill denna träkyrka återstår ingen annan möjlighet än att stengrunden ånyo svängt åt öster och sålunda kommit att ligga under stenkyrkans norra vägg. Andra lämningar av träkyrkan än de ovannämnda anträffades icke; det är sannolikt att de förstörts vid senare begravingar i kyrkan. Vad så kalkgropen angår, skulle den redan genom sin placering ha varit till hindern vid kyrkbygget, vartill kommer att det medeltida rappingsskikt, som fanns invid norra väggen, och som uppstått vid murandet

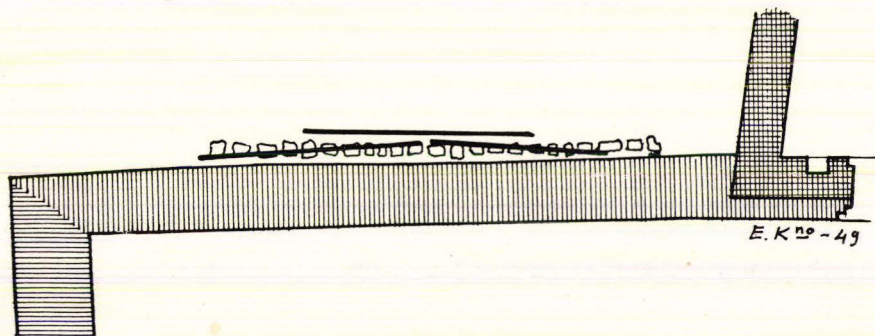

Bild 4. Karis. Rester av träkyrkans grundmur.

av denna, slutade invid gropen. Denna härstammar följaktligen från nya tiden, och man har däri släckt kalk vid kyrkoreparationerna. Det förtjänar kanske påpekas, att träkyrkans hörn måste ha varit väl bibehållet ännu då kalkgropen grävdes, ty man har utnyttjat det vid byggnandet av gropens västra vägg (se bild 5).

I den mån träkyrkans ovan beskrivna lämningar tillåta några slutsatser beträffande kyrkans form, måste den ha bestått av ett rektangulärt kyrkrum, till vilket i öster ett smalare och lägre kor anslöt sig. Korets östra vägg har legat i förlängningen av den nuvarande sakristians östvägg (härom mera nedan). Om byggnadens utseende i övrigt kan man endast uttala gissningar. Det är dock utan vidare klart att den varit täckt av ett sadeltak.

Bild 5. Karis. NO-hörnet av träkyrkan.

Foto NM.

Sakristian.

Sakristians väggar och norra gavel äro uppförda av gråsten; gavelröset saknar blinding. Den södra gaveln, som också är murad av gråsten, skjuter in i långhusets norra vägg, men är icke synlig från kyrkrummet. De bjälkhål, som finnas i långhusväggen i linje med bindbjälkarna på sakristians sidoväggars krön, visa hur långt in i väggen sakristiegaveln går. Bjälkhålen äro c. 110 cm djupa, d.v.s. lika djupa som sakristieväggarna äro breda. Inne i hålen anträffades rester av förmultnade bjälkar. Bindbjälkarna höra till yttertaksstrukturen och ha i vardera gaveln nått ut i murens yttre liv, varför hålens djup bestämmer det yttre murlivets läge. Förhållandet mellan sakristians södra gavel och norra långhusväggen kommer närmare att behandlas kapitlet om långhuset. Här må dock nämnas, att i väggen finnas rester av brädbeklädnaden på sakristians ursprungliga vattentak, vilka rester ha blivit kvar mellan gaveln och norra långhusväggen vid uppförandet av den sistnämnda. I gaveln finnes vidare på sakristievindens sida en avsats, till vilken använts tegel, som mäta $30 \times ? \times 8$ cm (jfr bild 2).

Sakristian täckes av ett korsvalv, vilket slagits som ett halvstensvalv av vanliga tegel. Tegelmått: $29\text{--}30 \times ? \times 7.5\text{--}8$ cm. Valvkapporna höja sig över i väggarna utspärade valvanfang. Dessa äro starkt framspringande och ha murats utan användande av tegel. Valvribborna börja rätt lågt och

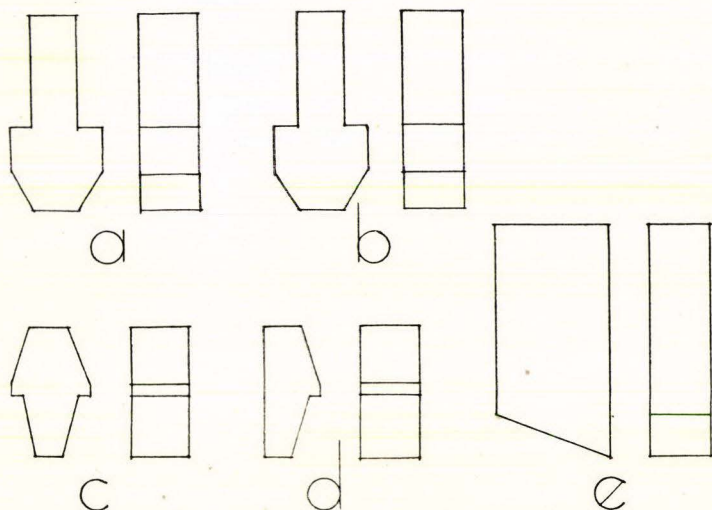

Bild 6. Karis. Profiltegel.

utan eg. konsol. Ribbteglen äro formtegel med femsidig genomskärning (bild 6 a).

Av sakristians två dörröppningar är ytterdörren i östväggen upphuggen under nya tiden. I ett kyrkostämmoprotokoll från 1796 säges nämligen: »äfvensom på östra sidan emellan kyrkomuren och fenstret, en liten dörr upphugges».¹ Dörren gjordes dock icke på detta ställe utan på platsen för fönstret. Dörren till kyrkrummet härstammar däremot från medeltiden, ehuru dess ursprungliga form förvanskats. Vid kyrkoreparationen år 1907 förstördes nämligen dörröppningens båge och ersattes »med ett stigande hvalf».² Det visade sig dock möjligt att rekonstruera öppningens tidigare utseende och vid restaureringen år 1937 återställdes detta. Den spetsbågiga dörröppningen har mot kyrkrummet två räta språng (bild 7); på sakristiesidan finnes en nisch med segmentbåge. Teglen i sprången mäta $31\text{--}33 \times 15\text{--}16 \times 8\text{--}9$ cm och teglen i dörrposterna $28\text{--}29 \times 14.5 \times 8\text{--}8.5$ cm. Denna dörröppning är dock icke den allra äldsta. Detta kommer till synes dels genom skillnaden i tegelkvalitet och -mått mellan dörröppningens sidor och dess språng, dels av fogstrykningen, som i sprången är densamma som i kyrkrummets övriga öppningar. Såsom här nedan skall visas, ha sprången murats först i samband med uppförandet av långhuset. Av den ursprungliga öppningen återstå endast själva posterna. Hur den varit välvd är svårt att säga, men jag håller för troligt, att den haft ett tunnvalv och alltså varit rundbågig. Detta valv förstördes dock, när öppningen i samband med långhusbygget fick sin nuvarande form.

Bild 7. Karis. Dörröppningen från kyrkan till sakristian före restaureringen. Foto NM.

¹ Kyrkostämmoprotokoll 5. 4. 1796.

² Kyrkostämmoprotokoll 13. 6. 1907.

Sakristian hade ursprungligen två fönster, det ena på det nuvarande fönstrets plats i norra väggen och det andra på den nuvarande dörrens plats i östra väggen. Fönstrens plats framgår dels genom obetydliga rester av fönsteromfattningarna, dels genom en utsaga i ett kyrkostämmoprotokoll från år 1796: »uti sacristigan uphugges äfven på dess västra sida ett nytt Fenster och skola de 2:ne andra som där förr varit göras större samt således helt och hållet förnyas, äfven som på östra sidan, emellan kyrkomuren och fenstret, en liten dörr uphugges —».¹ Resterna av fönsteromfattningarna voro dock alltför obetydliga för att möjliggöra en rekonstruktion av fönstrens ursprungliga form. Tegelmått: 28—30 × 14—14.5 × 8 cm.

På ömse sidor om dörren i sakristians södra vägg finnas förvaringsnischer. Den östra nischen är 57 cm bred, 41 cm djup och 45 cm hög, den västra mäter 54 × 41 × 42 cm. En tredje nisch, 40 × 40 × 80 cm, finnes i östra väggen söder om dörren. I denna nisch finnes en medeltida trähylla. Teglen i nischväggarna mäta — × 14 × 7.5—8 cm.

Vid restaureringen avlägsnades också sakristians trägolvet. Under detta anträffades vid norra väggen en ca 3 m bred återstod av det ursprungliga tegelgolvet. Golvteglen mätte 34 × 16.5 × 10 cm. Sakristians nya tegelgolvet gjordes med det gamla som förebild och anbragtes i samma nivå som detta.

På tal om välvningen av sakristian nämndes redan, att valvanfangen äro starkt framspringande. Detta måste bero på att valvet är yngre än själva sakristian och har slagits på i väggarna utsparade valvanfang. De vackert bågformade valvanfangen äro murade uteslutande av gråsten, inga tegel ha begagnats. Också detta talar för en senare välvning, ty man hade knappast gjort sig så mycket besvär, om avsikten varit att genast välva det lilla rummet. I detta fall hade man nämligen kunnat avhjälpa eventuella ojämnheter i valvanfangen genom tegelmurning. Två byggnadsskeden kunna alltså särskiljas i sakristian: 1) själva sakristiebyggnaden, 2) välvningen. Under det första skedet fick sakristian sannolikt ett plant trätak.

Sakristiebygget var den första etappen, då man i Karis kyrka övergick från trä till sten som byggnadsmaterial. Det har uppförts i anslutning till träkyrkans kor, vilket var lägre och smalare än långhuset. Ett för denna

¹ Kyrkostämmoprotokoll 5. 6. 1796.

sakristia säreget drag är, att den står snett både i förhållande till träkyrkan och till stenkyrkan. Av en jämförelse mellan bilderna 3 och 4 framgår, att långhusets norra vägg är parallell med träkyrkans långhus- och korvägg. Sakristians norra och södra väggar äro likaså parallella med de nyssnämnda väggarna, men de stå icke mittemot varandra, utan norra väggen är förskjuten mot öster. De inbördes parallella östra och västra väggarna stå alltså icke vinkelrätt mot nord- och sydväggarna, utan snett, varför planen blir en parallelogram. Posterna i dörröppningen mellan sakristian och kyrkrummet stå vinkelrätt mot södra väggen. Det finnes emellertid en enkel förklaring till denna sneda planlösning. Vid grävningar utanför sakristian kunde jag nämligen konstatera, att den östra väggen, norra väggen och västra väggens norra del voro uppförda på berggrund, medan berget sluttade brant mot söder och väster. Närmast till hands vore då att antaga, att sakristian hade uppförts på berggrunden och vinkelrätt mot träkyrkans kor. I samband med träkyrkan nämndes dock, att korets östra vägg bör ha legat i förlängningen av sakristians östvägg, och detta antagande får ett starkt stöd av sakristians sneda plan. Om koret nämligen hade fortsatt längre åt öster, så hade man givetvis lagt sakristian vinkelrätt mot detsamma. Men om koret slutade i linje med sakristians östra vägg, så var man tvungen att göra sakristians plan parallelogramformad, eftersom ju norra väggen inte kunde förskjutas längre åt väster försåvitt den skulle uppföras på berggrund.

Huru ha dessa av olika material uppförda byggnader anslutits till varandra? Två alternativ ha funnits: antingen har träkorets norra vägg bibehållits och sakristiegaveln uppförts omedelbart intill denna eller ock revs norra korväggen och ersattes med sakristiegaveln. Sakristians sneda plan talar till förmån för det sistnämnda alternativet. Om nämligen den norra korväggen hade bibehållits, så skulle sakristians östvägg, lagd vinkelrätt mot koret, icke ha legat mer än ca 80 cm utanför korets östvägg. Detta hade varken varit egendomligt eller ens besvärligt, då ju träkyrkans öde i varje fall var beseglat i och med uppförandet av stensakristian: förr eller senare måste den ge plats åt en stenkyrka. Sakristian hade följaktligen i sådant fall kunnat byggas rätvinklig. Men om däremot korväggen revs för att ge plats åt sakristiegaveln, så behövdes ju östra sakristieväggens södra hörn för att ge stadga åt korets östra vägg. Dessutom måste man i väster utanför sakristians västra

vägg kvarlämna något av den ursprungliga träväggen för att uppbära det bredare långhusets östvägg. Förhållandet mellan sakristia och kor har alltså här varit detsamma som i Åbo domkyrka, medan denna ännu var församlingskyrka.¹

Långhuset.

Uppförandet av det rektangulära långhuset bildar det andra skedet i Karis kyrkas byggnadshistoria. Dess gråstensmurar höja sig jämntjocka från en något bredare sockel. Stenmaterialet är ojämnt, och några tydliga skikt kunna icke skönjas. I hörnen har man för att vinna större fasthet begagnat långa och smala stenhällar. Såvitt man numera kan döma — kyrkan har flera gånger senare ånyo blivit fogstruken — voro fogarna ursprungligen breda och mångenstädes fyllda med små kilstenar. Åtminstone i norra väggen finns det på inre sidan också tegelstensskärvor i fogarna, vilket kunde konstateras vid borthuggandet av senare rappningslager. I norra väggen finnas f.ö. tvenne anmärkningsvärda detaljer:

1. Väggens buktar ut ganska kraftigt mot sakristian både i horisontal- och i vertikalplanet. På yttre sidan finnes en skarp avsats ca 100 cm nedanför väggens krön. Avsatsen är bredast mellan sakristians och kyrkans västra väggar, men finnes ej vid gavlarna, utan smalnar småningom av mot sidorna och försvinner.

2. Sakristiegaveln går, såsom redan omtalats, något in i långhusväggen utan att vara i förband med denna. Gavelns inre murliv ligger i linje med långhusväggens yttre murliv och då gaveln ju är tunnare än kyrkväggen har man vid uppförandet av den sistnämnda varit tvungen att uppföra ett slags reveteringsmur framför gavelns sydvägg (jfr bild 3).

Huru skola dessa egendomligheter i norra väggens byggnad förklaras? Säkert är att långhusbygget påbörjats vid sakristians östra vägg, ty man ville säkerligen så länge som möjligt bevara träkyrkan i användbart skick. Denna har alltså till en början stått kvar innanför stenkyrkans östra, södra och västra väggar, och rivningen påbörjades först, när dessa väggar voro färdiga och man blev tvungen att börja arbetet på den del av norra väggen, som ligger mellan västgaveln och sakristian. Vad som ovan under punkt

¹ Kartano, *Lisiä Turun tuomiokirkon syntyhistoriaan*, SM 1947—48, s. 71.

1) anförts om norra väggens byggnad visar, att träkyrkans norra vägg icke rivits före uppförandet av stenkyrkans motsvarande vägg. Man rev endast så mycket av västra väggen och av östra väggens norra del som man måste för att få stenmuren igenom — och även dessa små partier revos i flera omgångar allteftersom stenmuren växte till i höjd. Gråstensmuren byggdes alltså innanför träväggen på ca $\frac{1}{2}$ meters avstånd från denna. Såsnart muren uppförts till samma höjd som träkyrkans väggar hade — vilket ännu icke var dess slutliga höjd — kunde den uppbära träkyrkans takkonstruktion. Denna revs först när hela träkyrkan såsom obehövligen kunde avlägsnas. Strax härpå förhöjdes den norra muren till nivå med de andra väggarna och så uppstod avsatsen på dess yttre sida. Om man nämligen betänker, hur svårt det var att uppföra muren på det ovanbeskrivna sättet så inser man, att väggens riktning lätt kunde beräknas något felaktigt, så att man var tvungen att göra den litet böjd för att den skulle kunna stöta mot sakristieväggen i linje med dess östra, tidigare uppförda del. Då muren sedermera höjdes var det ingen idé att följa det tidigare, felaktiga byggnads sättet, utan väggen gjordes rak — varvid den nämnda avsatsen uppstod. Ett starkt stöd för denna teori är träkyrkans bevarade stenfot, som anträffades strax utanför norra stenmuren. Denna stengrund skulle nämligen med säkerhet icke ha bevarats i sitt nuvarande, orubbade skick, om träkyrkan hade rivits, förrän man började uppföra stenmuren. Antagligen hade man i ett sådant fall använt stenfotens stenar som byggnadsmaterial och, om detta icke hade skett, så hade i varje fall stenfoten lidit betydlig skada under byggnadsarbetets lopp. Men stenfoten var, som bild 4 utvisar, bevarad i orubbade skick och rester av förmultnade stockar anträffades t.o.m. ovanpå den. Träkyrkans norra vägg har rivits först, när dess stöd icke längre behövdes för yttertaket och den själv blev utan stöd. Avsatsen i norra långhusväggen utvisar alltså träkyrkans vägghöjd.

Det egendomliga förhållandet mellan sakristiegaveln och norra långhusväggen väcker frågan: är gavelröstet yngre än själva gavelväggen? Om sakristiegaveln hade haft ett röste av sten, då långhusmuren började byggas, så hade man givetvis lagt murens innersida i linje med gavelmurens yttersida. Långhusmuren är ju tjockare än sakristiegaveln, men den överskjutande delen hade på sakristievinden kunnat uppbäras antingen av en avlastningsbåge såsom i Lojo eller av bjälkar såsom i Pernå, för att nu nämna ett par

exempel. I stället har man i Karis murat en revetering utanpå gaveln, vilket man knappast hade gjort om gavelröset redan funnits. Också andra stöd för teorien att gavelröset ursprungligen saknades kunna uppletas. Sålunda saknar det nuvarande gavelfältet ljusöppning, och sakristievinden hade alltså varit fullständigt tillsluten. Vidare märkes, att sakristian var ansluten till träkyrkans kor, vars väggar voro lägre än långhusets och ej kunna ha varit högre än sakristians väggar. Och slutligen hade ett gavelröse varit tämligen överflödigt, eftersom det blott hade åtskilt korets och sakristians vindar. Vi kunna alltså taga för givet, att det tresidiga gavelfält, som nu synes från sakristievinden, har uppförts i samband med långhusmuren. Man ville givetvis bevara sakristians yttertak oskadat och var därför tvungen att först fylla ut fältet under detta. Först därefter kunde långhusmuren uppföras till sin fulla höjd, varvid yttertaket brädkonstruktion naturligtvis blev kvar emellan de båda murarna. Reveteringen av gavelväggen omfattar alltså endast den nedre del, till sakristieväggarnas krön, vilket ju är ett relativt litet arbete. Till sakristievinden kom man utan vidare från kyrkvinden. I samband med reveteringen fick dörröppningen mellan sakristian och kyrkrummet sin nuvarande, spetsbågiga form med två hak.

Samtliga fönster ha senare förnyats, och dessutom ha nya fönster huggits upp, så att kyrkan nu har tio fönsteröppningar. Av dessa äro korfönstret, västgavelns fönster, den södra väggens tre östligaste fönster och norra väggens östligaste fönster medeltida och belägna på sina ursprungliga platser, vilket vid restaureringen kunde konstateras med tillhjälp av bevarade delar av fönsteromfattningarna. Detta bekräftas av en utsaga i inventarielängden av år 1815, där det säges: »och äger nu mera 10 sty: Stora fönster, sedan 4 sty: nya blifvit uphuggne och tillbyggde År 1798:»¹ Enligt sockenstämmo-protokollen var upphuggandet av nya fönster påtänkt redan år 1792: »Tillfrågades murmästar Jacob Grandel från Åbo om han ville och kunde åtaga sig uphuggandet af någre flere fenster på denna gamla och med tjocka Gråstensmurar försedde kyrcka»² Och år 1796 heter det: ». . . koma 3ne fenster till erhållandet af bättre ljus at å norra sidan uphuggas . . .»³ Ehuru fönstren senare förstörats, varvid de ursprungliga posterna och bågarna förstörts, ha

¹ Inventarielängd 7. 8. 1815.

² Kyrkostämmoprotokoll 10. 6. 1792.

³ Kyrkostämmoprotokoll 5. 6. 1796.

Bild 8. Karis. Korfönstret restaurerat.
Foto förf.

Bild 9. Karis. Västportalen framtagen.
Foto NM.

de dock — korfönstret undantaget — från början haft sin nuvarande rundbågiga form. I sydväggens andra fönster, räknat från öster, anträffades nämligen ännu en del av den ursprungliga rundbågen. Tegelmått i fönstrens äldre delar: $32-33 \times 15-16 \times 8.5-9$ cm.

Korfönstret har vid något tillfälle gjorts rundbågigt för att bättre gå ihop med de andra fönstren, men dess ursprungliga spetsbåge återfanns oskadd under fyllningsmurningen. Fönstret återfick vid restaureringen sin ursprungliga form (bild 8). I den yttre posten ha använts särskilda formtegel (bild 6 e); f.ö. vanliga tegel, som mäta $32.5-33 \times 14.5-16.5 \times 8.5-9$ cm.

Fönstrens ursprungliga placering och form ha sålunda kunnat fastställas, men om deras utseende i övrigt kan ingenting med bestämdhet utsägas. Man måste dock antaga, att den egentliga ljusöppningen varit rektangulär (korfönstret dock undantaget). Vid grävningarna i kyrkan anträffades också formtegel (bild 6 c och d), vilka tyda på att korfönstret en gång haft ett stavverk av tegel.

Från början hade kyrkrummet alltså endast sex fönster: ett i norra väggen, tre i södra väggen och ett i vardera gaveln. Norra väggens fönster har en ovanlig placering, ty vanligen lämnades denna vägg utan fönster eller ock placerades det väster om sakristian.

Kyrkrummet har fyra dörröppningar. I södra väggen finnes invid det sydvästra hörnet en rundbågig öppning, 165 cm hög och 56 cm bred, vilken leder till vindstrappan. Teglen i dörröppningen och i spiraltrappan mäta 32.5—34×15—16.5×8—10 cm. Den andra dörren leder till sakristian, och om den har redan varit tal. De två återstående utgångarna äro kyrkans portaler; den ena finns i södra väggen och leder till vapenhuset, den andra är i västgaveln. Men kyrkrummet har dessutom haft en tredje portal, belägen i södra väggen mittemot sakristian. Denna dörr murades antagligen igen år 1813; i alla händelser framställdes nämnda år krav därpå i samband med planer på reparationer i kyrkan.¹ Utanför dörren har funnits en förstuga av trä, vilken man tänkte riva år 1807.² I samband med restaureringen framtofs dörröppningens inre del. Den segmentbågiga nischen var oskadad, men själva dörröppningen hade rivits vid igenmurningen. Av bevarade rester att döma torde den ha varit spetsbågig liksom sakristiedörren och haft två språng på yttre sidan. Teglen voro på yttre och inre sidan av samma storlek och mätte 31—33.5×15—16×8—9 cm. Öppningen var igenmurad med gråsten och ett mindre antal tegel.

Västra gavelns portal var bevarad i sitt ursprungliga skick, ehuru sprången på yttre sidan något skadats vid insättandet av nya dörrar (bild 9). Tröskeln hade flera gånger höjts i samband med omläggningar av kyrkgolvet. Själva dörröppningen är spetsbågig med en segmentbågig nisch på inre sidan och två räta språng på yttre sidan. Tegelmått: 31.5—33.5×15—16.5×8—10 cm. I nischens poster funnos hål för en dörrbom. Dörröppningen återställdes i sitt ursprungliga skick.

Den södra portalen hade däremot blivit mycket starkt skadad vid senare reparationer. Av själva dörrinramningen återstodo blott några obetydliga lämningar under den nya tröskeln ävensom ett litet stycke av den östra posten. Resten hade förstörts då nya dörrar insattes. Också denna portal har haft en segmentbågig nisch på den inre och två språng på den yttre sidan. Själva öppningen har varit spetsbågig, lik den västra dörren, men bågen har här börjat lägre ned. Tegelmått: 31.5—33.5×14—16×8.5—10 cm. Också denna portal återställdes i sitt ursprungliga skick.

Alla dörröppningar i kyrkrummet ha haft trösklar av natursten. Posterna

¹ Kyrkostämmoprotokoll 30. 5. 1813.

² Kyrkostämmoprotokoll 30. 12. 1807.

ha varit omsorgsfullt fogstrukna. Kyrkans ursprungliga golv bestod dels av kalkstensplattor, av vilka några anträffades under de förhöjda trösklarna, och dels av tegel, varav lämningar funnos framför dörren till kyrkvinden.

Kyrkrummet indelas av fyra par pelare i tre skepp. Mittskeppet är bredare än sidoskeppen. De kvadratiska pelarna äro murade av vanliga tegel, vilka mäta $30-33 \times 14-16 \times 8-10$ cm. Pelarna ha varken kapital eller bas, utan de höja sig direkt från gråstensfundamentet.

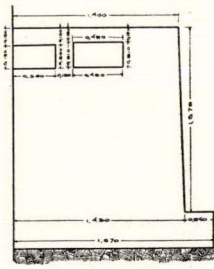
Sidoskeppen täckas av korsvalv, mittskeppet av enkla stjärnvalv. Valven äro halvtstensvalv och slagna av vanliga tegel, som mäta $30-32 \times ? \times 8-8.5$ cm. Valven stiga från valvanfang, vilka i samband med uppförandet av väggarna fått sin vackra form genom tegelmurning. En närmare granskning utvisar att gråstensväggen, valvanfangen av tegel och själva valven organiskt höra samman. Valven stiga organiskt och utan någon avsats från valvanfangen, medan motsatsen var fallet i sakristian. I murningssätt och murbruk kunde någon skillnad ej heller konstateras, vilket dock borde vara fallet om valven vore väsentligt yngre. Vålvningen har följaktligen utförts omedelbart efter det långhuset blivit färdigt. Ribbteglens synliga del är i genomskärning femsidig. — Såväl arkad- som gördelbågarna äro spetsbågiga. Arkadbågarna äro lika breda som pelarna och höja sig direkt från dessa. Teglen äro likadana som annorstädes i kyrkrummet. Gördelbågarna bestå av likadana femsidiga formtegel som valvribborna. Gördelbågar och valvribbor stiga från trappstegsformigt avsmalnande konsoler på pelarna och från enkla utbuktningar i väggarna.

Båda gavelrösten äro uppförda av gråsten; tegel har kommit till användning endast kring blindingen. Den västra gaveln saknar utsmyckning. Högst uppe finnes en rektangulär ljusöppning, som är 37 cm bred och 122 cm hög. Öppningens poster äro murade av tegel ($32 \times 16 \times 9$ cm) och den täckes av en stenhäll. Den östra gaveln uppvisar däremot ett för hela denna grupp karaktäristiskt blindingermotiv. Överst se vi ett likarmat kors, och därunder ett horisontalt band, vars ändar äro uppåtböjda och formade som nischer med spetsvinklig avslutning. Vid horisontalbandets mitt finnes ovanför detsamma en likadan nisch, som dock åtskiljes från bandet av två tegelskift. Nederst finnes slutligen ett strömskift. Teglen i gavlarna mäta $31-33 \times 15 \times 8-9$ cm.

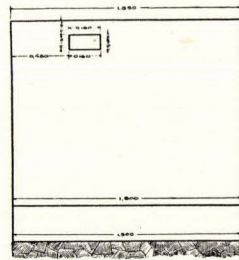
ALTTARI

KARJAAN KIRKKO

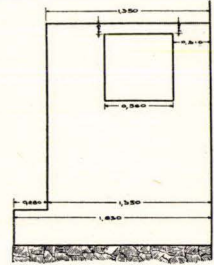
MK. 1:20

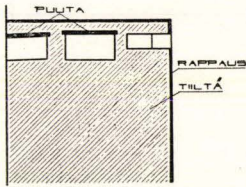
POHJÄSIVU

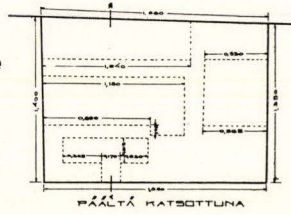
EDESTÄ

ETELÄSIVU

LEIKKAUS A-B

PÄÄLTÄ KATSOTTUNA

ALTTARIA PEITTÄÄ NIEN
PARKSU RAPPALUS
ALTTARI ON MAALATTU
ÖLJYVÄRILLÄ VALKOISEKSI
TILLET 32X13X9
ALTTARI LEIPÄÄ HARMAASTA
RIVESTÄ MUURATUN JALUS-
TAN PÄÄLLÄ

HELSINKI MARASKUULLA 1936

C. VEIKKA

Bild 10. Huvudaltaret i Karis kyrka. NM.

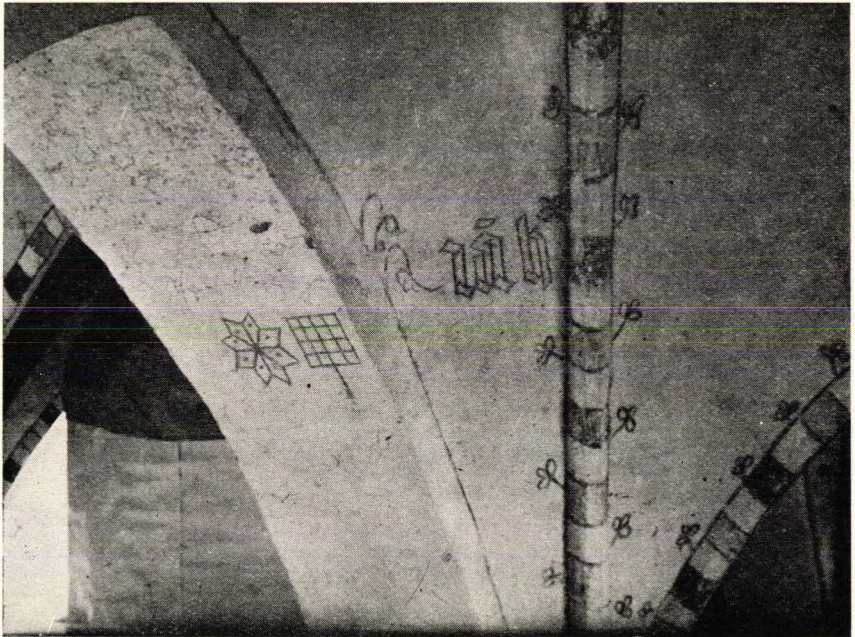

Bild 11. Karis kyrka. Arkadbåge med S. Laurentius' halster. Foto NM.

Vapenhuset

Vapenhuset bildar byggnadsarbetets sista skede. Gråstensväggarna äro icke i förband med långhusväggen, och framspringande stenar avsedda att bilda förband med vapenhuset finnas ej heller. Vapenhuset saknar valv och täckes av ett brädtak. Då inga valvanfang utsparats i väggarna har man från början törhända alls icke haft för avsikt att välva det. I den östra väggen finns på inre sidan en nisch, som är 43 cm bred och 50 cm hög. Ytterdörrens tidigare form förstördes helt, då den nuvarande öppningen höggs upp. Väster om denna finnas dock några anspråkslösa lämningar av den ursprungliga dörrromfattningen. Teglen äro 30×16 — 16.5×9 — 9.5 cm. Vi ha dock fullt skäl antaga att denna dörr varit likadan som kyrkrummets motsvarande öppning. Gavelröstet saknar utsmyckning och är uppfört av gråsten så när som på några tegelvarv högst uppe. Tegelmått: 29.5 — 30×15 — 16×8 — 9.5 cm.

Altarna

Altaret vid östra väggen under korfönstret härstammar från medeltiden. Den ursprungliga altarbordsskivan har visserligen försvunnit under nya tiden, men för övrigt är altaret oskadat (bild 10). Detta kyrkans medeltida högaltare är uppfört av tegel på ett fundament av gråsten. Tegelmått: 31 — 32×15 — 17×8.5 — 10 cm. På framsidan finnes nedtill en 25 cm djup avsats. Själva altaret är, avsatsen oräknad, 183 cm brett, 137 cm djupt och 154 cm högt. I altaret finnas fyra nischer. Södra sidans enda nisch mäter $55 \times 55 \times 55$ cm. Nischen har ett ursprungligt brädtak, som ligger i nivå med altarets nuvarande övre yta. I norra sidan finnas två nischer, båda 20 cm höga och åtskilda från varandra av en 15 cm bred mellanvägg. Den ena är 42 cm bred och 124 cm djup; den andra mäter 35×123 cm. I sistnämnda nisch bildas den ena sidan av själva korbägen. Dessa nischer ha ett ursprungligt brädtak, beläget ett tegelvarv under altarets övre yta. Framsidans nischöppning är 16 cm bred och 13 cm hög; själva nischen vidgar sig inåt. Också denna nisch ligger ett tegelvarv under övre ytan. Altaret har murats upp invid östra väggen redan förrän kyrkan rappades invändigt, ty väggens ursprungliga rappningslager återfinnes icke bakom altaret. Altarets murverk är fogstruket på samma sätt som långhusets dörrposter och de bevarade delarna av de tidigare fönsterposterna.

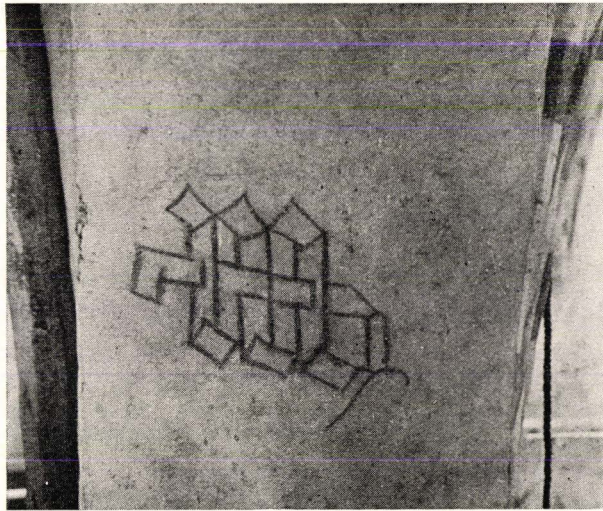

Bild 12. Karis. Jungfru Marias monogram. Foto NM.

I kyrkan ha dessutom funnits åtminstone två sidoaltaren. Vid framknackningen av kalkmålningarna anträffades nämligen ett halster — den helige Lars' attribut — i arkadbågen ovanför den, räknat från öster, fjärde pelaren i norra pelarraden och Jungfru Marias monogram SM ovanför den andra pelaren i samma rad (bilderna 11 och 12). Vid anställda grävningar hittades också på motsvarande sidor av dessa pelare gråstensfundamenten till resp. altaren (bilderna 13 och 14). Av fundamenten att döma torde de till planen kvadratiska altarna ha varit lika breda som pelarna. Lämningar av själva altarna hittades icke, men då fundamenten äro av gråsten, måste dessa rimligtvis ha varit murade av tegel. De ha dock ej varit i förband med pelarna, en detalj, vartill vi återkomma i kapitlet om kyrkans byggnads-historia.

I vapenhuset har ett altare funnits under nischen i östra väggen.

Byggnadshistoria

Det äldsta dokumentära belägget för Karis församlings existens är en till rådet i Reval adresserad skrivelse av den 24 oktober 1326, undertecknad av Laurentius »curatus ecclesie Kariis» och Lindvidus »exactor domini Aboensis

Bild 13. S. Laurentius' altares grundval. Foto NM.

Bild 14. Karis. Jungfru Maria altares grundval. Foto NM.

super Nyland».¹ Av detta dokument kunna vi sluta oss till, att det redan då har funnits kyrka i Karis.

I det följande skola vi försöka bestämma denna kyrkas ålder. Härvid måste vi först behandla ett annat, därmed förknippat problem, nämligen frågan om förebilden till landskapet Nylands gamla sigill, som upptager bilden av den helige Olof. Som bekant torde våra medeltida landskapssigill alla föra bilden av skyddshelgonet för landskapets viktigaste kyrka. Egentliga Finlands sigill visar sålunda den Heliga Jungfrun, skyddspatron för Nousis och Åbo kyrkor, Ålands sigill har S. Olof från Jomala, Tavastlands sigill den Korsfästes bild från det Heliga Korsets kyrka i Hattula och Nylands sigill som nämnt S. Olof. Avtryck av alla dessa sigill finnas på en överenskommelse av år 1326 mellan Åbo slottslän och staden Reval, men givetvis äro själva sigillerna äldre än så. Stilhistoriskt tillhör Nylands sigillbild på nämnda dokument 1300-talets början eller tiden omkring sekelskiftet.² Att S. Erik och S. Henrik saknas bland sigillens helgon tyder på att sigillerna härstamma från tiden före år 1290, då kulten av de nämnda nationalhelgonen fick ett starkt uppsving.³

Det egendomliga med S. Olofs bild i Nylands landskapssigill är, att man inte

¹ Hausen, FMU I, sid. 139. — ² Benäget meddelande av dr C. A. Nordman.

³ Jalmari Jaakkola *Suomen varhaiskeskiaika*, sid. 388 —. Dr Nordman påpekar dock, att framställningar av S. Erik och S. Henrik bli vanliga först under medeltidens slut.

känner en enda åt helgonet invigd kyrka i detta landskap. Sigillet har emellertid sammanställts med Tenala kyrka på den grund, att det har förvarats där. Detta framgår återigen av den sista satsen i ett dokument, uppsatt vid den rådplägning, som biskop Johannes år 1373 höll i Karis kyrka i närvaro av Nylands prästerskap och fogden på Viborgs slott, Hennikin Dume. Denna sats lyder: »Datum et actum apud ecclesiam Karis eodem anno, XVIJ die mensis Februarii, apposito tamen sigillo terre qvarta die post datam apud eccelsiam Tenalie in commvni placito.»¹ I anledning av detta dokument frågar man sig osökt: Varför höll biskop Johannes sin överläggning i Karis och inte i Tenala och vilken av de båda kyrkorna skall anses vara Nylands huvudkyrka? Svaret på dessa frågor ges av det fördrag av år 1352, i vilket Karis församling som den enda i hela Västra Nyland hänföres till de regala gällan, där konungen hade patronatsrätt.² Denna patronatsrätt grundade sig som bekant antingen på förekomsten av ett slott eller en kungsgård i socknen eller ock på dennas allmänt erkända centrala ställning. Karis församlings regala karaktär kan icke bero på förstnämnda orsak, eftersom Raseborgs slott grundlades först under Bo Jonssons tid på 1370-talet, utan måste vara en följd av socknens dåtida centrala ställning.³ Det var följaktligen helt naturligt, att biskop Johannes valde Karis och inte Tenala till mötesplats. Karis var landskapets centrala ort och dess kyrka var landskapets huvudkyrka.

Ett ytterligare stöd för nämnda teori ger oss en jämförelse mellan de två församlingarnas tidiga träkyrkor. En egendomlig detalj i Tenala kyrkas grundplan⁴ är, att sakristians SV-hörn springer något fram ur långhusmuren. Denna omständighet kan knappast bero på ett misstag, utan därtill måste finnas någon giltig orsak. Också i Tenala fanns det före stenkyrkans uppförande en träkyrka, till vilken en stensakristia anslutits. Man ville naturligtvis bevara träkyrkan i användbart skick också under det stenkyrkan var under uppförande, och därför byggdes stenkyrkans norra vägg utanför träkyrkan. Följden härav var, att den tidigare uppförda sakristians inre hörn

¹ Svartboken, sid. 146.

² Svartboken, sid. 98.

³ Jalmari Jaakkola, *Suomen sydänkeskiaika*, sid. 378. Enligt dr Nordman skola dock Raseborgs äldsta delar härstamma från tiden före Bo Jonsson.

⁴ C. A. Nordman, *Kyrkobyggnaderna och deras invredning*, i O. Nikula, *Tenala och Bromarf socknars historia* II, sid. 4.

fanns innanför muren. Av detta byggnadssätt kan man vidare draga slutsatsen, att träkyrkan haft en rektangulär grundplan. Härom dock mera i samband med Lojo kyrka.

Träkyrkorna i Karis och Tenala tillhöra alltså vitt skilda och oliktida typer, och Karis kyrka är obetingat redan härigenom den äldsta av de två. Tenala kyrka kan dessutom dateras till c:a 1300. Som bekant voro den Korsfästes och den Heliga Jungfruns bilder de första, som anskaffades till en ny kyrka. Dr C. A. Nordman anser emellertid att Tenala kyrkas bevarade triumfkrucifix förfärdigats ca 1300 eller strax därefter.¹ Krucifixet har tydligen anskaffats, då träkyrkan blev färdig, och är ett stöd för dateringen av denna till ca 1300. Men redan träkyrkans rektangulära form är i och för sig ett tillräckligt klart bevis för denna datering. Ända till 1200-talets slut dominerar nämligen hos oss den äldre typen med ett lägre och smalare, rakslutet kor.²

Om vi nu se oss om efter Nylands huvudkyrka, vars skyddshelgons bild återfinnes i landskapets sigill, så faller Tenala genast bort och endast Karis återstår. Skälen härtill äro tvenne. För det första är landsskapssigillet möjligen äldre än ca 1290, och vid den tidpunkten fanns det ännu inte någon kyrka i Tenala. För det andra äro Karis regala karaktär och biskop Johannes överläggning otvetydiga bevis för att Karis intog en ledande ställning bland socknarna i Nyland. Men varför S. Olofs bild i sigillet, om en gång Karis kyrka, som bevisligen var helgad åt den heliga Katarina, var landskapets huvudkyrka? Bland de bevarade skulpturerna i Karis kyrka finnes egenomligt nog ingen från 1200-talet, och dock härstammar församlingens äldsta kyrka från detta sekel. Däremot finns det två skulpturer, S. Olof och den uppståndne Kristus, vilka dr Nordman tidfäster till 1300-talets första årtionden.³ Sistnämnda skulptur är märklig också därigenom, att den är en rundskulptur, och följaktligen avsedd att ses från alla sidor. Detta kan enligt min åsikt tyda på, att kyrkan vid denna tid inte hade något krucifix, utan att nämnda skulptur skulle ersätta detta. En annan möjlighet vore, att det tidigare krucifixet gått förlorat. I Reso kyrka finns det nämligen både ett krucifix och en bild av den uppståndne Kristus, båda från 1300-talets början.

¹ O. Nikula, a.a., sid. 17 och 366.

² I. Kronqvist, *Jälkeenjääneitä tutkielmia*. FFT XLVIII, sid. 11 ff.

³ C. A. Nordman, *Västnyländska skulpturer från medeltiden*. FM 1945, sid. 58.

Bland skulpturerna i Karis märkas vidare S Katarina av Alexandria, kyrkans skyddshelgon, från ca 1370—1380, och ett triumfkrucifix från ca 1470.¹ Båda dessa skulpturer höra organiskt ihop med var sitt av kyrkans byggnadskeden, såsom längre fram skall visas. Att den ena av kyrkans äldsta skulpturer föreställer just S. Olof är ganska intressant och ger oss anledning att ifrågasätta, om S. Katarina faktiskt från början varit kyrkans skyddshelgon. Hennes bild härrör ju från 1370-- eller 1380-talet och är alltså betydligt yngre än S. Olof. Det är knappast troligt, att skyddshelgonets bild skulle ha anskaffats så sent, och först efter bilderna av Kristus och S. Olof. Följaktligen har Karis kyrka med största sannolikhet ursprungligen varit invigd åt S. Olof och först senare har man bytt skyddshelgon. Detta antagande anser dr C. A. Nordman vara fullt berättigat. Ytterligare stöd får det av den ena kyrkklockan i Karis, vilken är gjuten så sent som år 1477. På denna se vi S. Olof s. a. s. som kyrkans skyddspatron tillsammans med den heliga Jungfrun och S. Birgitta. Följaktligen måste Karis kyrka ha varit Nylands åt S. Olof helgade huvudkyrka, vars skyddshelgons bild fått pryda också landskapets sigill.

När uppfördes alltså träkyrkan i Karis? För att kunna besvara denna fråga måste vi kasta en blick på två andra kyrkor i västra Nyland, Ingå och Kyrkslätt. Dessa kyrkor representera i sitt äldsta byggnadskede samma åldriga kyrkotyp: den rektangulära, ovälvda gråstenskyrkan med smalare, rakslutet kor.¹ Karis kyrka har, så när som på byggnadsmaterialet, varit alldeles likadan som dessa. Dessa tre kyrkor företräda en kyrkotyp, vilken i vårt land är både sällsynt och åldrig. Mag. Kronqvist tidfäster också Kyrkslätt kyrka till 1200-talets mitt och Ingå kyrka till samma sekels senare hälft.² Dessa båda kyrkors äldsta byggnadskeden böra likväl hänföras till samma tid eller 1200-talets mitt.³ Stenkyrkorna i Kyrkslätt och Ingå företräda en helt annan, en mer målmedveten och enhetlig arkitektur än träkyrkan i Karis. Resultatet av undersökningarna i Ingå kyrka utvisar nämligen, att det icke tidigare funnits några träkyrkor i dessa församlingar, utan att man genast byggt en kyrka av sten. Dessa två kyrkbyggen måste också sättas i samband med den från Sverige överflyttade nybyggarbefolkning, på vilken

¹ Benäget meddelande av dr C. A. Nordman.

² Kronqvist, a.a., sid. 23 och 25.

³ Kartano, *Bidrag till Ingå kyrkas medeltida byggnadshistoria*, FM 1950, sid. 61, ff.

rimkrönikan hänsyftar, då den talar om att Birger Jarl lät »sätta landet med kristna män». De kristna nybyggarna uppförde sina kyrkor av det material och i den form, varmed de blivit förtrogna i sin hembygd. Forskningen har ådagalagt att de kommo från Uppland och i socialt avseende kunna hänföras till den fattigare nybyggarbefolkningen.¹

Om vi mot denna bakgrund granska Karis kyrkas äldsta historia så kunna vi genast konstatera en avgörande olikhet. Karis kyrka är uppförd av trä, de andra äro stenkyrkor. Då tillgången på sten är densamma i de olika socknarna och då även de ekonomiska förutsättningarna böra ha varit likadana, så måste olikheten i byggnadsmaterial innebära, att de som byggde Karis kyrka tillhörde en annan befolkning än nybyggarna i Ingå och Kyrkslätt, en befolkning, som var mera förtrogen med träet än med stenen som byggnadsmaterial. På grund härav anser jag, att Karis kyrka måste vara äldre än kyrkan i Kyrkslätt och alltså vara uppförd redan före år 1250. Det är svårt att tänka sig att Karis åt S. Olof helgade kyrka hade kunnat bli landskapets huvudkyrka, vars skyddshelgons bild upptagits i landskapssigillet, om den icke varit landskapets äldsta kyrka och därtill centralt belägen. I annat fall hade rimligtvis Kyrkslätt åldriga stenkyrka fått denna ställning.

Stenkyrkans äldsta del är sakristian, vilken ursprungligen var ansluten till träkyrkans kor. Denna byggnad är mycket enkel och saknar numera, sedan fönstren förstörats, alla tidfästade byggnadsdetaljer. Genom avsaknaden av blinding visar den sig tillhöra vårt lands äldsta sakristietyp, som just kännetecknas av att gavelröstet är oornerat och av att sakristierummet täckes av ett tunnvalv eller ett korsvalv med halvstensribbor. Mag. Kronqvist tidfäster denna typ till 1200-talets slut och 1300-talets första årtionde.² I vårt fall tillkommer emellertid en annan, mycket beviskraftig detalj — kyrkans äldsta bevarade skulpturer —, som visar att denna sakristietyp fortlevat längre än vad mag. Kronqvist antagit. De nämnda skulpturerna, S. Olof och den uppståndne Kristus, tillhöra nämligen 1300-talets första decennier och vi kunna med ledning av dem sätta sakristiebyggets nedre gränsår till 1330. I Tenala kyrka finnes en S. Olofbild, som är samtidig med Karisbilden.³ Denna skulptur måste ha anskaffats i samband med sakristiebygget. Följ-

¹ Kronqvist, a.a., sid. 26 ff.; Jaakkola, *Suomen Varhaiskeskiaika*, s. 392.

² I. Kronqvist, a.a., sid. 18 ff.

³ C. A. Nordman, a.a., sid. 55.

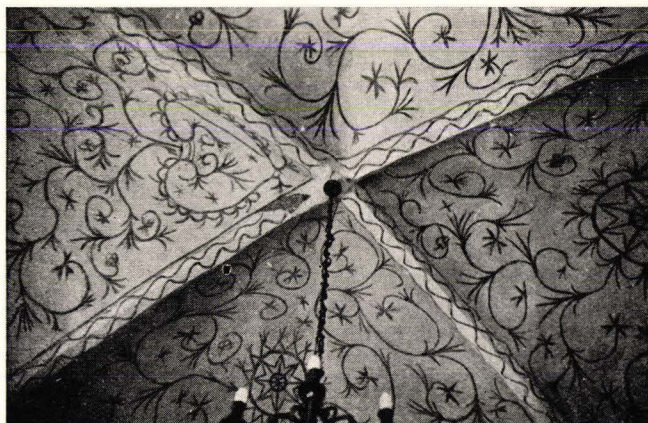

Bild 15. Karis. Sakristians valv. Foto förf.

aktligen bör sakristian i Tenala, som också hör till den ovanbeskrivna äldsta sakristietypen, vara samtidigt med sakristian i Karis.

Det ovanstående bekräftar mitt tidigare framkastade antagande, att sakristievalvet är yngre än själva sakristian. De i väggarna utsparade valvanfangen visa ju, att sakristierummets täckande med ett korsvalv hörde till den ursprungliga byggnadsplanen. Om emellertid valvet vore samtidigt med själva sakristian, så skulle det vara ett valv med halvstensribbor — tunnvalvets parallellform i de äldsta sakristierna. Nu är det endast valvets femsidiga ribbtegel som ge oss en hållpunkt för dess datering. Under 1300-talets tredje fjärdedel nåddes vårt land av en kraftig arkitekturpåverkan från de ostbaltiska länderna, förmedlad av Padis kloster. Ett för denna riktning karaktäristiskt drag är korsvalvet med ribbor som äro bredare närmast skärningspunkten och bilda ett s.k. Andreaskors. Dessutom uppträder ett säreget, spjutspetsformat ribbtegel i Pargas kyrka samt i Ingå och Pernå sakristior.¹ Då emellertid dessa för det ostbaltiska inflytandet karaktäristiska drag helt saknas i Karis, så måste dess sakristievalv vara yngre än så. Vore det äldre, så borde ju valvformen, som nyss påvisats, vara korsvalv med halvstensribbor, vartill kommer att det äldre skedets femsidiga ribbtegel t.ex. i Åbo domkyrka till formen skilja sig från de i Karis använda. Sakristians valv kan antagas ha slagits på 1370-talet. Denna datering får ett stöd av kyrkans bevarade inventarier:

¹ Kronqvist, a.a., sid. 67 ff.

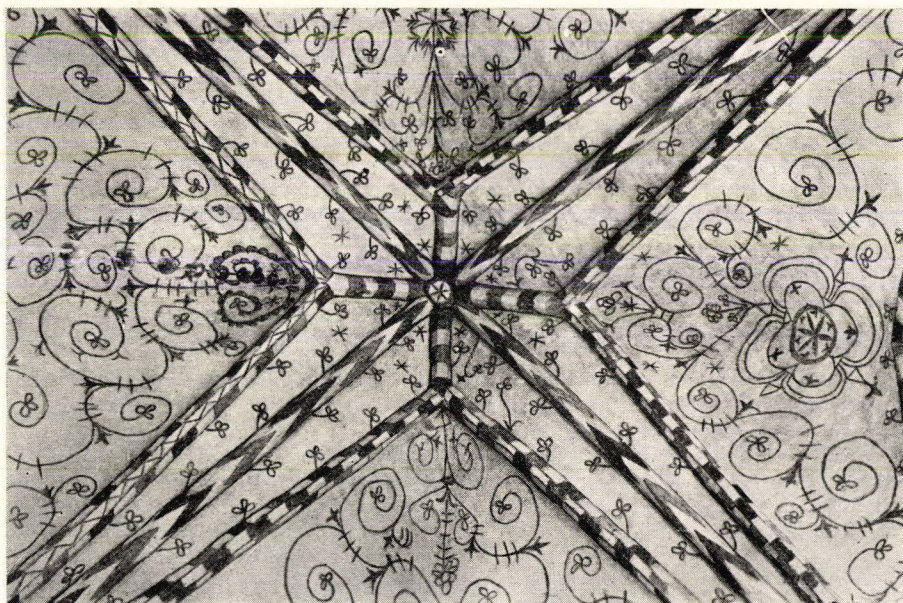

Bild 16. Karis kyrka. Korvalvet. Foto NM.

bilden av S. Katarina av Alexandria har tillkommit på 1370—1380-talen. Biskop Johannes höll som bekant en överläggning med det nyländska prästerskapet i Karis i februari 1373 och vi ha all anledning antaga att kyrkan vid detta tillfälle fick ett nytt skyddshelgon, S. Katarina av Alexandria.

Ett tredje, avslutande skede bildade, om man så vill, sakristians valvmålningar (bild 15). De äro utförda på gammal rappningsgrund och kunna därför icke vara samtida med själva valvet. En jämförelse med målningarna i korvalvet (bild 16) ger vid handen att de ej heller kunna vara samtida med dessa. I sakristian sluta slingorna i treflikiga blad, alla flikar ha klufen spets; vid sidan av bladen förekommer ock ett blomstermotiv. I koret sluta alla slingor i klöverblad. I sakristian betonas slingornas förgreningspunkter av ett solfjäderliknande motiv; i koret ersättes detta av en heraldisk lilja, varjämte själva slingan har tvärstreck. De längsgående våglinjerna på sakristians valvribbor ha inga motsvarigheter i långhuset. I sakristian förekommer uteslutande brunrött; i kyrkan därjämte svart. Sakristians brunröda färg är dessutom av en annan nyans än den i kyrkan använda. Och slutligen göra sakristians målningar ett mera utvecklat och elegant intryck än de något klumpiga kormålningarna.

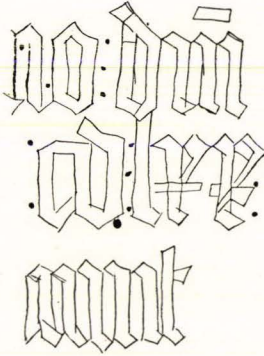

Bild 17. Karis. Textfragment med årtal på kyrkans västvägg på fönstrets norra post. Kalkering av förf.

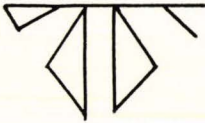

Bild 18. Karis. Målarens bomärke i sakristievalvets norra kapp.

Invid fönstret i västra gaveln påträffades vid restaureringen en målad text: (an)no d(omi)ni mcdlxx... (det sista ordet kan tyvärr ej tolkas). På grund av denna inskrift daterar dr Wennervirta målningarna i Karis till år 1470.¹ Att inskrift och målningar faktiskt äro samtida framgår av följande omständigheter. Bokstävernas form är densamma som på andra inskrifter i kyrkan, färgen är exakt densamma som i valvmålningarna, men framförallt äro såväl konturerna till denna inskrift som till vissa ornament på väggarna och i korvalvet inristade eller med passare uppdragna i den ännu våta rappningen. Sistnämnda faktum visar f.ö. att målningarna äro samtida med valvens rappning. Att inskriften hör samman med valvmålningarna torde därför stå utom varje tvivel. Sakristians målningar (bild 15) kunna däremot ej sammanställas med årtalet, ty de skilja sig stilistiskt från långhusets; till dem ansluter sig f. ö. en bokstavsliknande figur (bild 18), som

torde höra uppfattas som målarens bomärke.

Långhusets valvmålningar ha nära motsvarigheter i Borgå, Sibbo, Pernå m.fl. kyrkor. Också det äldsta målningsskiktet i Hattula kyrka hör till denna grupp. Sakristians målningar skilja sig dock, såsom ovan visats, så mycket från dessa, att de icke kunna hänföras till samma grupp. De representera ett t.v. ensamstående fenomen i vårt lands medeltida kyrkokonst. Om deras ålder kan ej annat utsägas än att de måste vara äldre än långhusets valvmålningar.

Egendomligt nog synes långhusbygget länge ha uppskjutits, och träkyrkan synes ha varit i användning i över 200 år. Detta är dock icke någon omöjlighet, ty flera av våra nutida träkyrkor härstamma från 1600-talet. Den enda rimliga orsaken till att socknen så sent fick en stenkyrka är att söka i det faktum, att Karis efterhand förlorade sin tidigare ledarställning i västra Nyland. Ovan har jag redan påvisat, att stenkyrkan efterhand uppfördes runtomkring den gamla träkyrkan, vilken man ville bibehålla så länge som

¹ L. Wennervirta, *Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus*, sid. 78 ff.

möjligt. Också den södra pelarraden har eventuellt uppförts förrän träkyrkan revs. Däremot måste denna givetvis undanskaffas, innan man kunde mura de norra pelarna. Att så faktiskt skett framgår av att i fundamentet för den andra pelaren, räknat från väster, ingår en bit av en gravsten (bild 19). Denna gravsten har från början legat där och måste härstamma från träkyrkan. Inskriften med minuskler innehåller icke något årtal.

Bild 19. Gravsten under en pelare. Foto NM.

Årtalet 1470 på långhusets västra vägg är den självfallna utgångspunkten vid varje försök att bestämma kyrkans byggnadstid. Det utsäger, att kyrkan då var invändigt rappad och försedd med valvmålningar ävensom invigd. De nämnda arbetena böra ha utförts på sommaren detta år. Föregående år ha valven slagits och kyrkan provisoriskt tagits i bruk. Härpå tyder också huvudaltaret, som är yngre än väggen men äldre än rappningen. Då långhusbygget måste ha tagit många år i anspråk har det antagligen påbörjats i början av 1460-talet och mot slutet av nämnda decennium fick kyrkan sin av Nådendals klosterkyrka inspirerade östgavel.

Kyrkan har haft åtminstone två murade sidoaltaren, vilka voro invigda åt Jungfru Maria och S. Lars. Dessa altaren ha icke varit i förband med pelarna. Orsaken härtill är att man ville få stenkyrkan färdig så fort som möjligt efter det träkyrkan rivits och därför det första året nöjde sig med huvudaltaret. Sidoaltarna uppmurades först i samband med inredningsarbetena. Till den nya kyrkan anskaffades också en rad nya skulpturer: ett triumfkrucifix ca 1470, S. Birgitta 1470—1480 och ett skåp till en äldre bild av S. Lars.¹ Sistnämnda skåp är en donation av Lars Axelsson Tott, som var ståthållare på Raseborg 1468—83, och hans hustru Karin Erikdotter Nipertz. Deras vapen ha funnits på skåpet. Dessutom torde ett sidoaltare ha funnits också vid norra väggen mittemot portalen.

Det sista byggnadsskedet i Karis är uppförandet av vapenhuset. Detta

¹ Enligt dr Nordman.

torde icke ha hört till den ursprungliga planen, eftersom man icke lämnat några bindstenar i södra långväggen. Vapenhuset saknar alla tidfästade byggnadsdetaljer och kan tillnärmelsevis dateras endast genom frånvaron

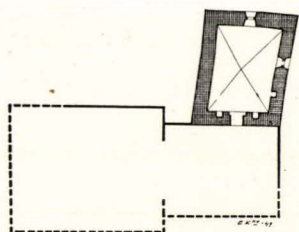

Bild 20. Karis. Byggnadsskeden. I—III.

av väggmålningar. Långhusets väggmålningar; vilka äro yngre än valvmålningarna, härstamma enligt dr Wennervirta från 1480-talet¹ och då motsvarande målningar saknas i vapenhuset, så måste detta vara yngre. I annat fall hade det givetvis fått väggmålningar samtidigt som långhuset. Det kan på denna grund tidfästas till 1400-talets två sista decennier. Denna sena datering bekräftas av gavelröset, som saknar blindering.

Karis kyrkas byggnadshistoria sönderfaller alltså i fem skeden, vilka åskådliggöras av intillstående skisser (bilderna 20—22).

- I. Träkyrkan, uppförd före 1250.
- II. Stensakristian, uppförd ca 1330.
- III. Sakristian välves på 1370-talet.
- IV. Långhuset färdigbyggt 1470.
- V. Vapenhuset 1480—1500.

¹ L. Wennervirta, a.a., sid. 113.

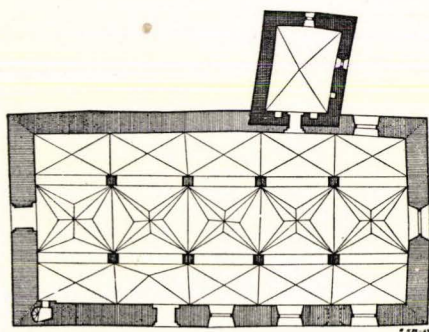

Bild 21. Karis. Byggnadsskede IV.

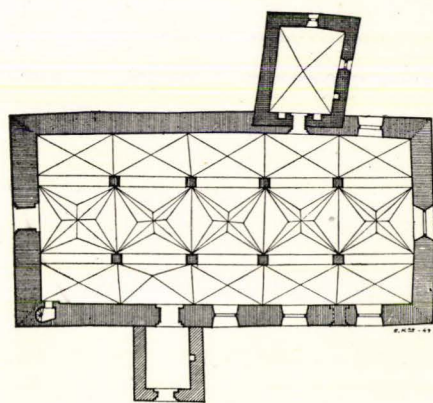

Bild 22. Karis. Byggnadsskede V.

Bild 23. Lojo kyrka från väster. Foto NM.

Lojo kyrka.

Lojo kyrka, som bär den helige Lars' namn, är en av vårt lands största medeltidskyrkor. Den ansluter sig helt till den enkla fastlandstypen och har uppförts i samma ordning som dessa: först sakristian, sedan långhuset och sist vapenhuset.

Sakristian

Sakristians väggar äro helt och hållet uppförda av gråsten. Tegel har endast använts till omfattningarna kring blinderingen i norra gavelröset. Den södra gaveln, som saknar blindering, är synlig inne i kyrkan och på kyrkvinden. Sakristians väggar äro murade av stora block, medan långhusväggarna genomgående bestå av smärre stenar (bilderna 31 och 38). Långhusets

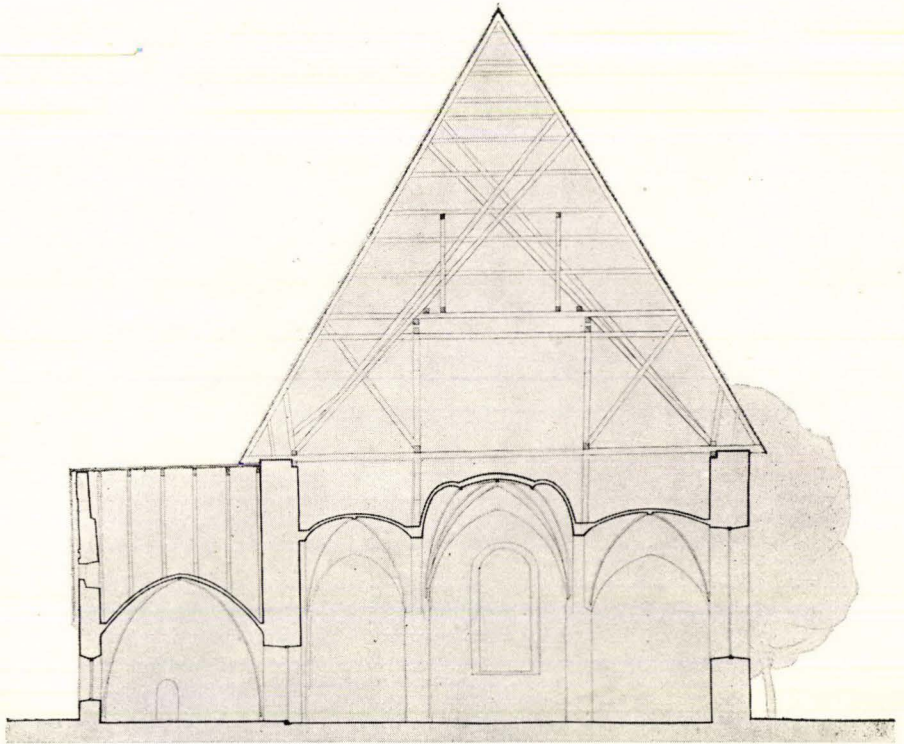

Bild 24. Tvärsnitt genom Lojo kyrka. Tekniska Högskolan.

norra vägg slutar stumt mot sakristians sidoväggar, och långhuset är följaktligen yngre än sakristian.

Det mest anmärkningsvärda i fråga om södra sakristiegaveln är dess förhållande till långhusväggen. Sakristians sydvästra hörn springer nämligen fram ca 30 från långhusväggens inre murliv, medan däremot det sydöstra hörnet ligger exakt i linje med långhusväggen (bild 25). På tal om Karis kyrkas byggnadshistoria har det redan påvisats, att denna förskjutning av det sydvästra hörnet uppkommit, då den ursprungliga träkyrkan ersattes av det nuvarande, vida större långhuset av sten. I ingen händelse är det här fråga om något misstag av byggmästaren, ty ett sådant hade han säkerligen kunnat undvika, för att icke tala om det besvär det senare förorsakade vid långhusets välvning. Det måste alltså ha funnits något tvingande skäl till att väggarna här icke ligga i linje. En naturlig förklaring på fenomenet få vi också, om vi

granska det med träkyrkan som utgångspunkt. Denna måste ha haft en rektangulär plan av följande två skäl:

1. Sakristians gavelröste har uppförts till sin fulla höjd, vilket kan iakttagas på kyrkvinden, där gaveln med sina takstolsbjälkar är synlig. Detta hade emellertid icke skett, om kyrkan haft ett lägre och smalare kor, såsom exempelvis Karis träkyrka. I sistnämnda fall hade för övrigt gavelröstets uppförande varit alldeles onödigt, då det ju endast åtskiljde sakristians och korets vindar från varandra.

Bild 25. Lojo. Sakristians SV-hörn. Foto förf.

Dessutom hade man i detta fall varit tvungen att i gavelröstet utspara en till korets vind ledande dörröppning.

2. Om träkyrkan hade haft ett lägre kor, så skulle långhuset utan tvivel ha uppförts på samma sätt som i Karis, varvid någon förskjutning av väggarnas inbördes läge icke kunnat uppkomma.

Av det ovanstående framgår vidare, att sakristians södra gavel bör ha varit lika hög som träkyrkans väggar.

Då man som den blivande stenkyrkans första etapp började bygga en sakristia av sten, så placerades denna norrom träkyrkan och invid dennas östra del. Av träkyrkans norra vägg revs ett stycke, som motsvarar sakristiegaveln. Denna kom alltså att stöda träkyrkans östra vägg. Sakristians östra vägg låg alltså nästan i linje med korväggen och dess södra gavel bildade en del av kyrkans norra vägg. Sakristieväggen bestämmer alltså korväggens läge, medan läget för träkyrkans övriga väggar endast kan fastställas genom grävningar. Själva långhusbygget kan med största säkerhet antagas ha påbörjats vid nordöstra hörnet, där man till att börja med uppförde norra väggens östra del som en förlängning av sakristiegaveln. Denna förlängning placerades givetvis i linje med gavelns yttre murliv. Sakristians sydöstra hörn, som stadgade träkyrkans östra vägg, låg nämligen utanför kyrkan. Då det under medeltiden tog många år att bygga en stenkyrka, var man tvungen att bevara träkyrkan i användbart skick ända tills arbetena på stenkyrkan fortskridit så långt, att träkyrkan såsom obehövlig kunde rivas. Av denna rent praktiska

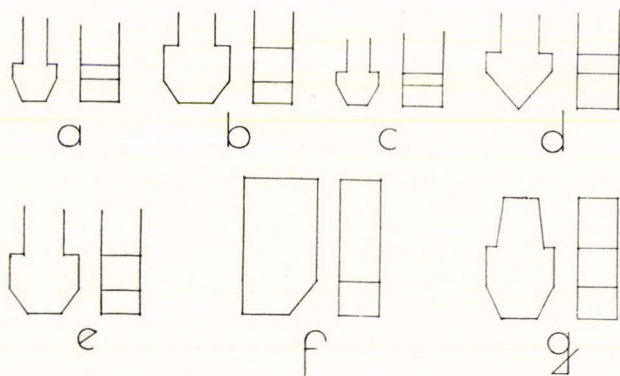

Bild 26. Lojo. Profiltegel.

orsak byggdes norra långhusväggens västra del utanför träkyrkans motsvarande vägg. Följden härav var att sakristians hörn nu springer fram från långhusväggen.

För fullständighetens skull må här påpekas, att man under medeltidens slutskede följde en annan princip, då en stensakristia skulle anslutas till en äldre träkyrka. Dennas norra vägg lämnades nämligen orörd och sakristiegaveln uppfördes strax utanför densamma. Detta bevisas därav att dessa sakristior inte ha gavelröste på sydgaveln, men i sydvästra och sydöstra hörnen ha i yttre murlivet lämnats bindstenar för långhusväggen.

Sakristian har ett kryssvalv, som slagits av särskilda valvtegel, vilka mäta 26—27 × ? × 7.5—8 cm. Vid sidan av valvtegeln förekommer också vanliga tegel: 25—25.5 × ? × 7—7.5 cm. Ribborna, vilka sakna konsoler, börja mycket lågt nere och äro murade av femsidiga formtegel i två olika storlekar (bild 26a och b). Ett par omständigheter förtjäna en speciell uppmärksamhet: 1) Ribbor och valvkappor stiga nedtill mindre brant än högre upp. Övergången är skarp och överallt på samma nivå (bild 27). 2) I valvets nedre, mindre brant stigande del, ha använts ribbtegel av mindre format än i den övre delen. Vidare kan antecknas att valvanfangen äro vackert rundbågade, men inte framspringande som i Karis. Och slutligen må påpekas att valvets nedre, mindre branta del slutar just i linje med valvanfangens krön. Ovanför dessa stiga valvkapporna först lodrätt, såsom en rak vägg, och böja sig inåt först högre uppe. De här anförda omständigheterna ge otvetydigt vid handen, att sakristian tidigare haft ett lägre kryssvalv än det nuvarande. Såvitt man numera kan sluta sig till av det äldre valvets förhål-

Bild 27. Sakristians NV-hörn med ribba. Foto NM.

lande till valvanfangen, så bör det ha slagits omedelbart sedan väggarna blivit färdiga. Valvkapporna stiga nämligen direkt från valvanfangens tegelmurning utan någon avsats. Då sakristian senare under medeltiden fick sitt nuvarande höga valv, revs det äldre valvet så när som på hörnpartierna, på vilka det nya valvet sedan slogs. Orsaken till omvälvningen torde ha varit att man ville ha ett högre rum. Härpå tyder åtminstone det nyssnämnda faktum att valvkapporna vid väggarnas mitt först stiga lodrätt, som en vägg.

Bild 28. Sakristians N-gavel. Foto förf.

En följd av detta byggnadssätt är att de östra och västra kapporna s.a.s. äro inklämda ovanpå sakristians motsvarande väggar. Vid omvälvningen användes femsidiga ribbtegel av större format än i det äldre valvet. Dessa formtegel äro av samma storlek som de större ribbteglen i långhusets valv. Sakristians omvälvning torde

också ha skett samtidigt med långhusets välvning, varom mera nedan. I detta sammanhang fick också sakristians norra gavel sin blinding.

Gavelblindingen (bild 28) består av ett kors ovanför ett horisontalband, vars ändar löpa ut i lodräta nischer med spetsvinklig övre avslutning. Under bandet finnes en rektangulär ljusöppning. Denna täckes av en gråstenshäll, och teglen i dess poster mäta $28-29 \times 12-13 \times 8-9$ cm. Blindingens motiv sammanbinder den med långhusets blindingar, vilka äro rätt sena. Å andra sidan är ju sakristian äldre än långhuset. Förklaringen till denna skenbara motsägelse ges av två iakttagelser i gavelröset. För det första finnes i gaveln en tydlig skarv i linje med sidoväggarnas krön. Med undantag av den södra gaveln gjordes alltså alla sakristieväggar till en början lika höga. Det var för att underlätta välvningen, som gavelröset till en början lämnades ofullbordat. Ovan nämndes redan, att sakristievalvet är samtidigt med väggarna, om det ock slagits först efter det dessa blivit färdiga. För det andra finns i gaveln på vindssidan en tydlig, trasig avsats, som från ljusöppningens golv stiger långsamt åt båda sidorna. Gavelns översta del har alltså rivits senare ända till denna avsats, och detta sammanhänger otvivelaktigt med blindingen. Av det ovensagda kunna vi draga följande slutsatser rörande gavelröstets byggnadshistoria: Först lämnades gaveln upptill öppen; efter sakristians välvning uppfördes att gavelröset av gråsten och i samband med sakristians omvälvning senare under medeltiden revs gavelns översta del — kanske just för att underlätta välvningen — och den nya gavelspetsen fick en blinding.

I södra väggen finnes invid det sydvästra hörnet en trång spiraltrappa som leder upp till vinden. Trappuppgångens nedersta del har igenmurats, då dörren till kyrksalen under nya tiden utvidgades. Trappan ligger helt och hållet inne i södra väggen och är alltså säkert samtidig med denna. Dess uppbyggnad bekräftar antagandet, att den södra gaveln genast uppförts till sin fulla höjd. Från trappuppgången kommer man till sakristievinden genom en 1 m bred dörröppning, som ligger i linje med södra gavelväggens inre murliv. Dörröppningen är helt murad av gråsten och saknar båge. Dess tak bildar en fortsättning av uppgångens avtrappade tak av gråstenshällar. I dess västra post finnes en stödjebjälke, som hör till sakristians ursprungliga takstolskonstruktion. Trappuppgångens väggar äro delvis reveterade med tegel, vilka mäta $25 \times 12 \times 7.5$ —8 cm. De 35 cm höga trappstegen äro likaså murade av tegel med måtten 24.5 — $25 \times 12 \times 7.5$ —8 cm. Den nedre dörröppningen är igenmurad, och endast resterna av ett gångjärn visa, att den öppnat sig inåt sakristian.

Sakristian har i våra dagar två dörröppningar. Dörren till kyrksalen finns på sin ursprungliga plats, men har senare utvidgats, varvid dess ursprungliga form fullständigt förstörts. Icke ens en noggrann undersökning torde numera kunna ge besked om hur den en gång sett ut. Möjligtvis ha dock rester av de ursprungliga posterna kunnat bevaras under den nuvarande tröskeln. Dörren i östra väggen härrör från nya tiden. På platsen fanns tidigare en fönsteröppning, som förvandlades till dörr genom att förlängas nedåt. Söder om denna dörr finns i väggen en förvaringsnisch, som mäter $40 \times 50 \times 50$ cm. Sido- och bakväggens tegel mäta $25 \times 12 \times 7$ —7.5 cm. Nischen har varit rappad. En annan nisch finns i södra väggen, öster om dörren. Den mäter $50 \times 60 \times 45$ cm.

Av sakristians två fönster är det i norra väggen troligen upphugget under nya tiden, ty i väggen däromkring finnas inga som helst spår av något äldre fönster. Det tidigare fönstret i östra väggen, har däremot hört till den ursprungliga sakristian. Rester av dess poster och båge ses ännu på yttre sidan. Det har varit 110 cm brett, medan posternas höjd var 85 cm och höjden i mitten 120 cm. Tegelmått: 25 — 25.5×12 — 13×7 —8 cm. Fönstret har haft en triangelbåge.

Långhuset

Det rektangulära långhuset är uppfört av gråsten och mäter utvändigt 39 m i längd och 21 m i bredd. Väggarna stiga direkt från marken utan någon bredare sockel. Tegel har använts endast till blinderingarna och till dörr- och fönsteröppningarnas omfattningar. Stenarna i väggarna äro av olika storlek. Huvudsakligen har man använt smärre stenar, men även större block förekomma såväl lägre nere, bl.a. norr om korfönstret och i södra väggen, som också högst uppe, inmängda bland små stenar (jfr. bild 31 och 38). Gavelrösten äro däremot uppförda av avsevärt större stenar än väggarna. I östra gaveln finnes mellan själva väggen och röstet ett av påfallande små stenar uppfört bälte, vars höjd är lika med avståndet mellan två byggnadsställningar. Långhuset saknar hörn- och väggkontreforer.

På tal om sakristian har jag redan nämnt, att dennas sydgavel inte ligger i linje med norra långhusväggen, och klarlagt orsakerna till detta sakförhållande. Då å ena sidan långhusväggens inre murliv lagts i linje med sakristiegavelns yttre murliv och å andra sidan långhusväggen är betydligt tjockare än sakristieväggen, så måste ju dess yttre murliv ovanför sakristian bliva utan bärande stöd. För att förebygga denna fatalitet har man slagit en avlastningsbåge av gråsten, vilken uppbär långhusväggens yttre del. Avlastnings-

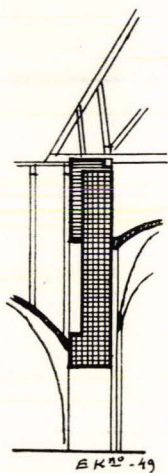

Bild 29. Tvärsnitt genom sakristians S-vägg.

bågen stiger från sakristians östra och västra väggar och ligger i linje med dessas inre murliv, men är inte i förband vare sig med gaveln eller väggarna (bild 29). Denna omständighet bekräftar antagandet, att sakristiegaveln från första början uppförts till sin fulla höjd och ger vidare en antydan om att långhusbygget påbörjats vid norra väggen och sedan fortsatt runt träkyrkan. Detta förfaringssätt förestavades av det praktiska kravet att behålla träkyrkan i användbart skick så länge som möjligt, varvid ingången givetvis låg i söder.

Två av långhusets dörröppningar ha ännu sin ursprungliga form, de övriga ha senare förstörats. Det enda, som ännu kan finnas kvar av de sistnämnda — västra och södra portaler — ursprungliga form är rester av insidans segmentbågade nischer och möjligen även rester av dörrposterna under den

nuvarande tröskeln. Vindstrappans dörr i norra väggen vid nordvästra hörnet är den ena av de ursprungliga dörröppningarna. Den är rundbågig med någon dragning mot segmentbåge. Tegelmått: 28—29,5×13,5—14×9—9,5 cm. Den raka trappuppgången är utsparat i norra väggen och har tegelreveterade väggar. Tegelmått: 26—29×13—14×9—9,5 cm. I uppgångens övre del finns i södra väggen ett kort strömskift. I norra väggen finnas tre små ljusöppningar, alla på samma höjd över resp. trappsteg. Den andra ursprungliga dörren är den numera igenmurade »prästdörren» i södra väggen mittemot sakristiedörren, vars tidigare form tydligt

Bild 30. Lojo. »Prästdörren» i sydväggen.
Foto förf.

kan iakttagas såväl på yttre som på inre sidan. Denna dörröppning är viktig därigenom, att den är samtidig med södra och västra portalerna och alltså ger oss en möjlighet att bestämma hur dessa sett ut. På inre sidan ses konturerna av en 172 cm bred segmentbåge (bild 30), på yttre sidan åter en 195 cm bred spetsbåge. Av dennas form framgår, att också själva öppningen måste ha varit spetsbågig, medan dess bredd antyder att öppningen haft tre språng på yttre sidan. Också västra och södra portalerna måste då rimligtvis ha varit spetsbågiga och haft tre språng, murade av formtegel. Ett formtegel i mittskeppets västra travé visar sig vara avsett för en portal (bild 26f).

Alla långhusets fönster ha senare blivit både förstörade och förändrade, varjämte ett alldeles nytt fönster — norra väggens västligaste fönster — huggits upp. Kyrksalen har alltså nu sju fönster. De nuvarande fönstren sitta lägre än de tidigare, och de ursprungliga bågarna jämte delar av posterna äro därför bevarade och synliga på yttre sidan (bild 31). Speciellt korfönstret är avsevärt mycket lägre än tidigare. Mest skadat är västgavelns fönster, som sammanslagits med portalen till en enda, hög öppning (se bild 23). Långhuset hade från början sex fönster — tre i södra väggen och ett i var och en

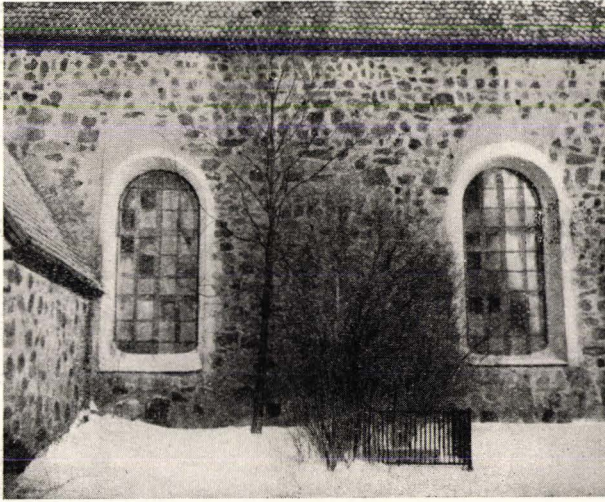

Bild 31. Lojo. Sydväggen med fönstrens ursprungliga bågar.
Foto förf.

av de övriga väggarna —, vilka alla sutto högt uppe i väggen, voro relativt smala (ca 120 cm) och hade en segmentbåge. Posterna voro murade av tegel. Särskilt intressant är norra väggens fönster, vars övre del är synlig på kyrkvinden. Från de raka posterna stiger en rund halvstensbåge. Såväl poster som båge springa fram från väggytan. Avsikten har alltså varit att slå valvet omedelbart på bå-

gen, såsom också skett vid korfönstret. Själva ljusöppningen, som är rektangulär, är 110 cm bred och har mellanspröjsar av formtegel (bild 26 g).¹ Fönstersmygen har varit rappad på insidan. Tegelmått: 28×14×9 cm. Den yttre fönstersmygen är igenmurad ända till själva ljusöppningen. Den yttre sidans båge och poster äro murade av vanliga tegel, varför posterna måste ha varit raka. Såvitt man från kyrkvinden kan se, har också den yttre smygen varit rappad. På inre sidan består igenmurningen endast av en halvstensvägg (tegelmått 30×16×9 och 28×14×8 cm), vilken varit tunt rappad på utsidan. Mellan denna vägg och den yttre smygens igenmurning finns alltså ett luftrum. Innerväggens rappning och ett i luftrummet funnet svalbo gav prof. Lindberg anledning antaga, att fönstret till en början murats igen endast på insidan. En närmare granskning av det äldre och det nuvarande fönstrets förhållande till varandra ger oss klart besked i frågan om förloppet vid fönstrets igenmurnning. Den yttre igenmurningen vilar på det nuvarande fönstrets båge och måste därför vara samtidig med denna, ty en ev. äldre igenmurnning hade otvivelaktigt rasat vid upphuggningen av det nuvarande fönstret. Den inre igenmurningens ålder framgår av tre fakta. För det första stiger gördelbågen mellan sidoskeppets andra och tredje travé jämte invidlig-

¹ Carolus Lindberg, *Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkar*, s. 62.

gande valvribbor från en konsol, som icke kan vara fäst i igenmurningen, utan finns i det ursprungliga fönstrets post. Ett ytterligare bevis härför är den andra travéns sköldbåge (bild 32). Av bilden framgår att den delvis täckes av igenmurningen, som alltså måste vara yngre än bågen. Följaktligen måste bågen stiga från den ursprungliga fönsterposten. För det andra är bågen ej alldeles rak, utan följer vägglinjen åt, vilket måste bero på att fönstret funnits kvar och man önskade stöda bågen mot dess post. För det tredje vilar den inre igenmurningen på kyrkvinden just på denna sköldbåge. Det är alltså uppenbart, att fönstret bibehålls vid valvslagningen och murades igen

Bild 32. Lojo. Nordväggens fönster.
Foto förf.

endast på kyrkvinden, ovanför valvet. När sedan valvet och väggarna rappades, så slammades också denna igenmurning utvändigt. — Murades fönstret senare under medeltiden helt och hållet igen? Frågan är svår att besvara, men ett par fakta tala för antagandet att så icke skett, utan att fönstret var öppet, tills det nuvarande fönstret murades. Härmed hör den nuvarande yttre igenmurningen samman. Fönstersmygens i ursprungligt skick bevarade övre del saknar visserligen målningar, men detta är ganska naturligt, då man betänker att denna del av smygen skymdes av sköldbågen och valvkappan. Det hade förresten varit ganska svårt att måla något i den trånga nischen. Att invigningskorset nedanför konsolen når förbi dennas östra kant bevisar ej heller, att igenmurningen är medeltida, ty en del av korset är målat på en rappningsyta, som är samtidig med det nuvarande fönstret — så är också fallet med flera andra målningar. Korsets placering behöver ej heller vara den ursprungliga, ty kyrkans målningar ha restaurerats enligt E. Nervanders metod och under hans ledning, varvid den ursprungliga målningen överkalkades och en ny målning utfördes med ledning av en kal-

kering. Det vore inte så underligt, om dessa nya bilder kommit på en något felaktig plats.

Kyrkrummets övriga ursprungliga fönster ha säkerligen haft samma utseende som det ovan behandlade norra fönstret.

Fyra par kvadratiske pelare (117×119 cm) indela kyrkrummet i tre skepp. Mittskeppet är bredare än sidoskeppen. Pelarna sakna kapitäl och arkad- och gördelbågarna, vilka äro 60, resp. 30 cm breda stiga följaktligen direkt från pelarna. Dessa äro murade av vanliga tegel. Tegelmått: $28-29.5 \times 13-14 \times 9-9.5$ cm. Valvribborna stiga direkt från pelarhörnen, vilka ej på något sätt utformats. — I mittskeppet äro gördelbågarnas och valvribbornas anfang placerade mycket högre uppe på pelarna än i sidoskeppen (bild 33). Synbarligen ha pelarna från början uppförts endast till den nivå, som markeras av sidoskeppens valvanfang, och sedan höjts i samband med välvningen. Pelarnas övre partier ha inte murats lika omsorgsfullt som de nedre, utan ha fått stå råa. — Ett säreget drag i Lojo kyrka är, att de två östligaste traverna äro betydligt bredare än de tre västliga. Härav har man velat draga slutsatsen, att det ursprungliga kyrkrummet skulle ha förlängts åt öster. Att detta antagande icke överensstämmer med verkligheten visas redan därav, att sakristian, som finnes just i den östra delen och inte är i förband med denna, inte uppvisar några som helst spår av ett till densamma anslutet äldre långhus. Det finnes också en annan, naturlig förklaring för travéernas olika bredd. Denna betingas nämligen av långhusfönstrens placering. En granskning av grundplanen visar också, att om alla travéer vore lika breda, så hade man varit tvungen att mura igen såväl det norra fönstret som det mellersta av sydväggens tre fönster. Om man återigen hade flyttat endast det andra pelarparet (österifrån räknat) åt öster, så hade man likväl nödgats mura igen det norra fönstret, varjämte sydväggens mellersta fönster blivit på samma sätt delvis förtäckt som det norra fönstret nu blev. Av två onda ting valde man alltså det mindre onda: de östliga travéerna gjordes bredare än de västra. Det andra pelarparet, räknat från öster, placerades så mycket åt öster som det var möjligt med hänsyn till det norra fönstret, varefter utrymmet öster om detta pelarpar indelades i två, och utrymmet väster därom i tre travéer. Hänsynen till sydväggens västligaste fönster gjorde det återigen omöjligt att indela den västra delen i tre lika stora travéer, utan man

Bild 33. Lojo. Interiör mot väster. Foto NM.

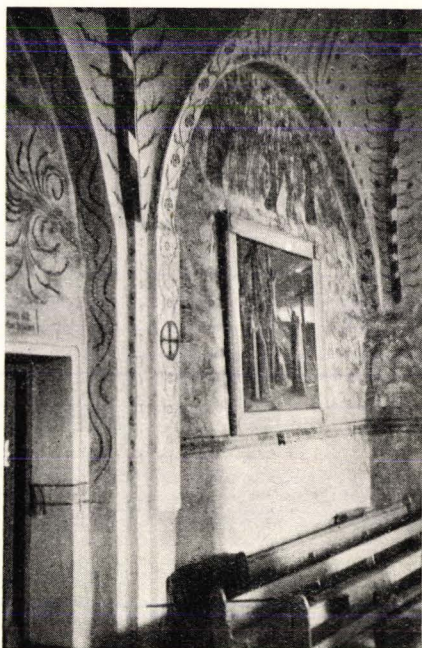

Bild 34. Lojo. Pilaster och sköldbågar vid nordväggen. Foto förf.

landskapet har en motsvarighet endast i Pernå kyrka. Sköldbågarna, som äro rundbågade och av en hel stens bredd, stiga från en gemensam väggpilaster (bild 34), vilken lika litet som själva bågarne är i förband med väggen. Pilastern är murad av tegel och har i vardera yttre hörnet två raka språng, varigenom de från pilastern stigande två ribborna och mellanliggande gördelbåge s.a.s. komma att stiga ända från markytan. Den mellersta delen är dock nedtill borthuggen, antagligen i samband med insättningen av bänkar i kyrkan. Tegelmått: $29 \times 13 \times 9$ cm. Mellan pilastern och de från denna stigande ribborna och bågen finns en avsats, vilket visar att pilastern är äldre än välvningen. Den östra sköldbågen stiger i andra ändan direkt från valvanfånget i östra väggen, medan den västra bågen, såsom redan omnämnts, stiger från en konsol och stödes av fönsterposten. Vid slagningen av denna båge var man tvungen att hugga upp det hak i vägglinjen, som sakristians framspringande hörn bildar. Väggpilastern är lika hög som pelarna i sidoskeppen. Att man här begagnat sig av sköldbågar beror givetvis på sakristiegaveln, men impulsen måste dock anses ha kommit utifrån, såsom på tal om byggnadshistorien skall närmare påvisas.

var tvungen att göra den tredje travéen smalare än alla de andra. En bidragande orsak till denna lösning var säkerligen, att man på detta sätt fick mera utrymme i koret.

Alla arkadbågar äro spetsbågiga. Stigningen är starkast i den tredje travéen och svagast i de två östligaste travéerna. Gördelbågarna äro likaså spetsbågiga så när som på norra sidoskeppets västligaste båge, som är halvrund. På ett redan omnämnt undantag när (konsolen i norra fönstrets post) stiga gördelbågar och valvribbor direkt från väggarna utan förmedling av konsoler.

De norra valvkapporna i norra sidoskeppets två östligaste travéer stiga från sköldbågar. Detta är ett för Nylands kyrkor främmande drag, som inom

Mittskeppet har enkla stjärnvalv, medan sidoskeppens alla travéer så när som på en ha kryssvalv. Södra sidoskeppets östligaste travé har ett stjärnvalv utan transversalribbor. I de båda östliga travéerna äro valven betydligt högre än i de västra, vilket delvis beror på valvens större spännvidd, delvis på korfönstret, från vars båge valvkappan steg. Det ursprungliga korfönstret satt nämligen högre uppe än de andra fönstren, och dess båge låg i linje med sidoväggarnas krön (se bild 38). På detta sätt har man också för korets vidkommande nått en eftersträvad större effektverkan. Karakteristiskt för långhusets välvning är, att valvanfangens krön sitta lågt, så att väggarna till synes utan anledning äro oproportionerligt höga i förhållande till valvet. Detta drag återkommer också i Karis kyrka, ehuru där icke lika iögonenfallande. Ätminstone i Lojo måste detta vara gjort med avsikt, och någon annan rimlig förklaring finns ej än den, att man velat minska valvens tryck mot väggarna genom att göra dessa höga och placera valvanfangen lågt. Valven äro slagna av speciella valvtegel, som mäta $26-27 \times ? \times 7-8$ cm, men jämte dessa förekomma också vanliga tegel med måtten $28-29 \times 13-14 \times 8-9$ cm. Ribbteglén äro av två olika slag: femsidiga — vilka förekomma i tvenne storlekar — och skarpspetsiga (bild 26 b, c och d). I sidoskeppens valv förekomma uteslutande femsidiga ribbtegel av den större storleken. I mittskeppets tre östligaste travéer har man använt femsidiga ribbtegel av den mindre storleken, och i de två västligaste travéerna förekomma alla tre slagen av ribbtegel om varandra. I den östligare av de två sistnämnda travéerna dominera de femsidiga och i den västliga de skarpspetsiga teglen. Denna fördelning av de olika slagen av ribbtegel ger oss en viss uppfattning om förloppet av valvslagningen. Det är tydligt att man följt en genomtänkt plan: de mindre ribbteglén reserverades för mittskeppet, de större för sidoskeppen. Vidare måste antalet ribbtegel ha varit begränsat och de skarpspetsiga hade man minst av. Slutligen bör valvslagningen ha börjat i koret och slutat med mittskeppets västligaste valv, där man tydligt kan skönja att ribbteglén började taga slut. — Valven äro yngre än långhuset, som alltså till en början fick ett provisoriskt trätak. Detta framgår därav att valven stiga från i väggarna utsparade valvanfang, vilka utjämnats med tegel i samband med välvningen, och framförallt av det norra fönstrets övre del på kyrkvinden med en båge, som dragits ut ur vägglingsen för att uppbära valvkappan. Också andra detaljer, varom mera längre fram, belysa

tidsskillnaden mellan långhus och välvning. Eftersom kyrkrummet är hela 18 meter brett så måste tegelpelarna ha uppmurats redan för att uppbära trätaget och följaktligen vara samtida med långhuset. Först i samband med detta arbete nedrevs träkyrkan, och det nya långhuset av sten togs i bruk. Pelarnas säregna placering visar, att valvslagningen redan hörde till byggnadsprogrammet. Pelarna voro i detta skede lika höga som de nuvarande sidoskeppen.

Långhusets gavelrösten äro yngre än själva byggnaden. Båda ha blinding. Västgavelns blinding (se bild 23) behärskas av ett stort, latinskt kors. Under vardera horisontalarmen finnas två rundlar och på ömse sidor om den övre vertikalarmens spets finnes en rundel. På ömse sidor om den nedre vertikalarmens spets finnes åter det för denna grupp karaktäristiska motivet: ett horisontalband, vars ändar bilda små nischer med spetsvinklig övre avslutning. Blindingen avslutas nedåt av ett strömskift, vartill ansluter sig ett horisontalband, bildat av ett skift löpare. Under strömskiftet finns i mittaxeln en segmentbågad ljusöppning med ett språng. Gaveln är uppförd av gråsten, och tegel förekommer blott i själva blindingarna. Den östra gavelns blinding visar samma uppbyggnad som västgavelns: ett latinskt kors med en rundel under vardera horisontalarmen, ett horisontalband med nischer i ändarna och ett strömskift. Tegel har i denna gavel använts betydligt rikligare än i den andra. Tegelmått: 28—29 × 13—14 × 8—9 cm.

Vapenhuset

Vapenhuset är utvändigt helt och hållet uppfört av gråsten. Väggarna äro murade av stora stenar, och förbandet är ett annat än i långhuset. Under sydvästra hörnet finnes en utskjutande hörnsten. Gaveln saknar blinding. Vapenhuset är yngre än själva kyrkan, ty dess väggar sluta stumt mot långhusväggen. Inne i vapenhuset finns i västra väggen, invid sydvästra hörnet, en smal, rundbågad dörröppning, som lett upp till vapenhusvinden. Tegelmått: 28—29 × 13—14 × 9—9.5 cm. Trappuppgången har haft tegelreveterade väggar. Dess nedre del har förstörts, då vapenhusdörren utvidgades. Av dess övre, bevarade del, som har ett segmentvalv av tegel, framgår att trappan lett till en s.k. yttre predikstol. I gångens norra och södra vägg finnas nämligen rundbågade dörröppningar, som äro 140 cm breda. Den norra öpp-

ningen är bevarad och leder till vapenhusvinden. Dess östra post är murad av gråsten, den västra däremot av tegel. Den södra, numera igenmurade öppningen har vettat mot kyrkplanen. Rester därav synas ännu i gavelns utsida. Denna yttre predikstol har varit rappid på inre sidan. Själva trappstegen äro murade av tegel. På grund av deras läge ha de nämnda öppningarna inte kunnat placeras i vapenhusets mittaxel, utan ligga öster om denna. Predikstolens och gångens tegelmått: 28—29×13—14×8—0.5 cm. Denna trappuppgång, vilken alltså tjänat två ändamål, är samtidig med själva vapenhuset.

Detta täckes av ett kryssvalv, vars norra och södra valvkappa stiger från en rund sköldbåge av helstensbredd. Vålvningen har skett först efter det vapenhuset byggts, ty båda sköldbågarna sluta stumt mot resp. väggar, varjämte den södra bågen jämte dess valvkappa täcker den nedre delen av den öppning, som från trappuppgången leder till vinden. Valvribborna äro murade av femsidiga formtegel och sakna konsoler. Deras anfang ligger rätt högt uppe och i samma nivå som sköldbågarnas anfang. Ursprungligen hade vapenhuset troligen ett plant mellantak av bräder. Den södra ingångens tidigare form har fullständigt förstörts, då den nuvarande dörren gjordes.

Byggnadshistoria

Också för Lojo gäller regeln, att vi ha tillfälliga omnämmanden i olika urkunder att tacka för de äldsta historiska uppgifterna om våra medeltida kyrkor. Lojo omtalas för första gången i en skrivelse från påven Gregorius XI till Johannes Frononi, vari denne utnämnes till kanik vid domkyrkan på Ösel. I skrivelser, som är dagtecknad den 12 september 1377, ingår nämligen satsen »quod parochialem ecclesiam loye Aboensis diocesis nosceris obtinere».¹ Blott några få år senare omnämnes Lojo prästgård. Genom ett donationsbrev av år 1382 skänkte nämligen »Nicles, bonde i Suderbyrkioby» och hans hustru Torlaff för evärdeliga tider en lantgård till prästgården vid »Sancti Larens kyrke y Lohia» på villkor att förböner för deras själar skulle hållas i Lojo kyrka,² och i ett testamente av år 1384 skänka tre namngivna gårdar till prästgården en kvarn och en kvarnplats.³ Dessa lösryckta årtal säga oss ju inte så mycket

¹ Svartbok, s. 187, 188, 196, 202. G. Rein, *Lohjan historia* I, s. 391, not 13.

² Hausen, FMU I, s. 385—386.

³ Hausen, FMU I, s. 395.

om själva kyrkans ålder. Ett fastställande av denna försvåras ytterligare därav, att alla kyrkans medeltida skulpturer, så när som på ett mycket sent triumfkrucifix, äro försvunna. Viktigast för byggnadshistorien äro de två nyssnämnda donationerna, vilka väl att märka gälla prästgården, icke kyrkan. Det torde inte vara alltför vågat att av dem draga den slutsatsen, att man vid ifrågavarande tidpunkt i Lojo var tillfreds med sin kyrka och inte umgicks med några nybyggnadsplaner. Dåtidens Lojo kyrka måste ha bestått av ett långhus av trä med tillhörande stensakristia.

Tidigare nämndes redan, att träkyrkan måste ha haft en rektangulär grundplan. Den måste följaktligen vara uppförd på 1300-talet, ty under 1200-talet dominerade hos oss typen med lägre och smalare kor.

Mer än så kan man inte säga om träkyrkans ålder enbart med ledning av dess form. Möjlighet till en noggrannare datering ger oss eventuellt en anteckning i Nummis kyrkobok, gjord av Lojoprosten Gabriel Tammelinus år 1677, vari säges: »I gamla rågångsprotokoll förekomma följande namn på kyrkoherdar (i Lojo) . . . Ingivaldus var kyrkoherde år 1323.»¹ Ehuru ifrågavarande rågångsprotokoll icke finnes i original, måste anteckningen anses vara beviskraftig. Slutligen kan träkyrkans ålder också bestämmas genom att man utgår från stensakristian, vars tidfästning är en tacksam uppgift.

Ovan har visats, att sakristian omedelbart efter det den blivit färdig fick ett kryssvalv, vilket var lägre än det nuvarande valvet, och att dess norra gavel var uppförd av gråsten och saknade blinding. Exteriören anknyter alltså denna byggnad till vårt lands äldsta sakristietyp, vilken har oornerade gavlar och täckes av ett tunnvalv eller ett kryssvalv med halvstensribbor. Men ribbteglens form visar, att Lojo sakristia är yngre än denna typ. Det östra fönstrets yttre båge indicerar visserligen genom sin triangelform en mycket hög ålder, men å andra sidan ha likadana tegel använts i detta fönster, i spiraltrappan i sydvästra hörnet och i det äldre valvet. Likadana tegel förekomma jämsides med valvtegel också i det nuvarande valvet. Dessa tre detaljer — fönstret i östra väggen, spiraltrappan och det lägre valvet — äro alltså samtidiga och höra organiskt ihop med själva sakristiebyggnaden. Då ribbteglens hörna till den femsidiga typen och inte — som man skulle vänta sig — till spjutspestypen, måste sakristian ha blivit färdig förrän de på sid. 49 nämnda donationerna till prästgården gjordes. Den är m.a.o. uppförd på

¹ Rein, a.a., s. 27.

1370-talet och är alltså samtidig med Karis sakristias välvning. Träkyrkan kan då anses vara uppförd vid övergången från 1300-talets första till dess andra kvartal — en datering, som ju väl överensstämmer med vad urkunderna berättar om Ingvaldus.

De viktigaste skedena i Lojo kyrkas medeltida byggnadshistoria äro långhusets uppförande och dess välvning, vilka måste betraktas som två alldeles särskilda byggnadsföretag. Jag har tidigare påvisat, att uppförandet av

långhuset påbörjades med norra väggen på ömse sidor om sakristian, fortsattes med gavlarna och att södra väggen följaktligen allra sist blev uppmurad till sin fulla höjd. Att väggarna uppfördes i just denna ordning beror givetvis på att man ville använda träkyrkan för gudstjänster och sakramentala handlingar så länge som möjligt. Gällande statuter tilläto icke att de sistnämnda överlämnades åt någon annan församlings präster. Det nya gråstenstemplet uppfördes alltså omkring den gamla träkyrkan, vilken revs först efter det stenkyrkan var färdig att tagas i bruk. Tidpunkten för detta kan bestämmas med ledning av en enda byggnadsdetalj, nämligen fönstret i norra väggen.

Ett fönster med samma placering — i norra väggen invid sakristians västra vägg — förekommer utom i Lojo endast i Sibbo och Sjundeå medeltidskyrkor. I båda fallen är fönstret igenmurat redan under medeltiden, men dess översta del har bevarats i ursprungligt skick på kyrkvinden. I Sibbo har fönsternischen haft raka poster och täckts av ett tunnvalv, medan ljusöppningen varit rektangulär. Nischen har varit rappad och kalkad på insidan. Dess översta del är öppen mot vinden och igenmurad endast i sin yttre del. Då långhuset välvdes måste fönstret muras igen, enär gördelbågen mellan andra och tredje travéen måste stiga just från fönstrets plats. Vidstående planritning (bild 35) visar att det hade varit mycket svårare att bevara fönstret i Sibbo än det var i Lojo. Då valvet slogs över fönstrets igenmurade nedre del så blev kyrk-

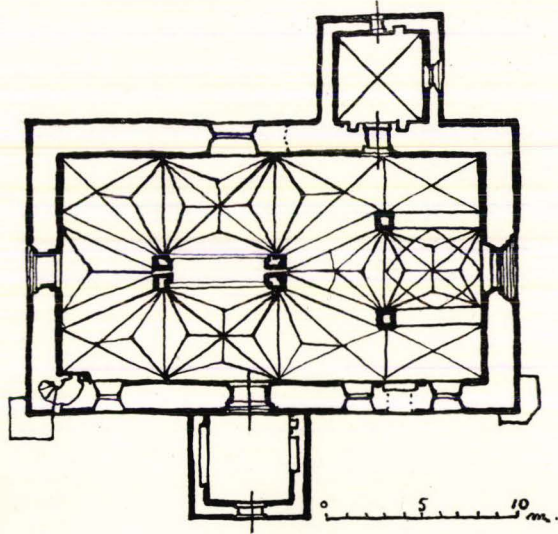

Bild 35. Plan av Sibbo kyrka. Efter A. W. Rancken.

rummet fullständigt avskilt från kyrkvinden, varför det inte var nödvändigt att igenmura fönsteröppningens översta, mot vinden vettande del. För utseendets skull igenmurades fönstret dock helt och hållet på yttre sidan. — Det norra fönstret i Sjundeå kyrka har i övrigt varit likadant som det i Sibbo, men det har troligen inte varit rappat.

En jämförelse mellan de norra fönstren i Lojo, Sibbo och Sjundeå visar att samma detaljer återkomma i alla tre fallen. Följaktligen måste också resp. långhus stå varandra mycket nära i tid. Men från vilken tid härstamma de? Sibbo kyrka har på grundval av tämligen osäkra historiska uppgifter tidfäst till 1400-talets mitt.¹ Denna datering bygger på en besvärsskrift, som några Sibbobönder inlämnade år 1585, och vari bl.a. säges »våre salige framledne föräldrer, aff Kijrckiones första begynnelse, köpte thuå skatte marcker Jordh aff Anders Karffue lake».² Av böndernas ålder och av det faktum, att den i besvärsskriften nämnde Anders Karffue Lake tyckes ha levat under senare delen av 1400-talet — han blev dömd till böter och pantförskrev i samband härmed ett jordområde åt dåvarande kyrkoherden Ingevald — har man dragit den slutsatsen att Sibbo kyrka uppförts först vid 1400-talets mitt eller senare.³ Besvärsskriftens innehåll berättigar dock icke till så långt gående slutsatser. En förutsättning för att jordområdet skulle fås tillbaka av kyrkan var nämligen, att en oförrätt blivit begången före besvärsskriftens inlämnande.⁴ Det är därför mycket troligt att bönderna givit vilseledande uppgifter. Riktigare vore att vid tidfästandet av kyrkan utgå från det faktum, att Sibbo blev egen församling redan vid 1400-talets början och att sakristia och långhus här äro samtidiga, varför kyrkan troligen uppförts i början av seklets förra hälft.

Sibbo kyrka är som bekant i sin västra del tvåskeppig. Detta har antagits bero på impulser från Hollola kyrka, och i analogi därmed har valvslagningen tidfäst till tiden efter ca 1480.⁵ Men om man en gång antar, att inflytandet från Hollola var så starkt, att långhuset i Sibbo, efter det valvslagningen redan påbörjats, förändras och byggs tvåskeppigt, så borde detta inflytande

¹ I. Kronqvist, FFT XLVIII, sid. 70.

² Paul Nyberg, *Sibbo sockens historia*, sid. 250 och ff.

³ Nyberg, a.a., sid. 253 och ff.

⁴ Nyberg, a.a., sid. 259.

⁵ I. Kronqvist, *Hollolan kirkko ja sen rakennushistoriallinen merkitys*. SM 1937, sid. 85 ff.

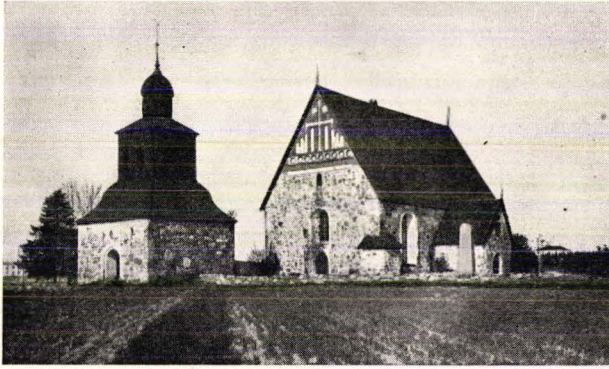

Bild 36. Sibbo kyrka från väster. Foto NM.

kunna spåras också i kyrkans valv och gavelrösten. Dessa kunna betraktas som samhöriga, emedan åtminstone det ena gavelröstet brukade lämnas ofulbordat till dess valven slagits för att underlätta nämnda arbete. Men vi söka här förgäves efter några av Hollola-gruppens karaktäristiska drag. Valven äro vanliga stjärnvalv — inte ringvalv — och gavelblinderingen ansluter sig till den s.k. nyländska gruppen. Den västra gaveln (bild 36) påminner mest om Pernå västgavel, vilken har tidfästs till 1400-talets andra kvartal.¹ I raden av rundlar kan dock en viss utveckling skönjas, varigenom anknytning vinnes till blinderingarna i Borgå och några därmed besläktade kyrkor. Borgå kyrkas gavlar ha tidfästs till 1450-talet,² men de äro äldre. Emedan det för Borgå m.fl. kyrkor så karaktäristiska fyrpasset saknas i Sibbo, måste denna kyrkas blinderingar vara äldre än de ovannämndas. — Samtidigt med blinderingarna äro valven, som äro yngre än långhuset. Tvåskeppigheten i Sibbo saknar sålunda varje samband med Hollola-gruppen. Det skulle föra för långt att här redogöra för orsakerna till de säregna valvformerna i Sibbo kyrka, men det må dock nämnas, att dess arkitektur inte är så isolerad som man kanske skulle tro. Sibbo kyrka har nämligen en fullständigt tvåskeppig äldre föregångare i Ingå kyrka. Bild 37 visar en plan av denna kyrka, där de väggpartier, som härröra från äldre byggnadsskeden, utsatts i anslutning till mag. Kronqvist. Det visar sig emellertid vara nödvändigt att närmare granska förhållandet mellan kyrkans andra och tredje byggnads-

¹ E. Kartano, *Pernå kyrka*. Finskt Museum LIV—LV, sid. 104, bild 1.

² Kronqvist, *Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland*, sid. 70.

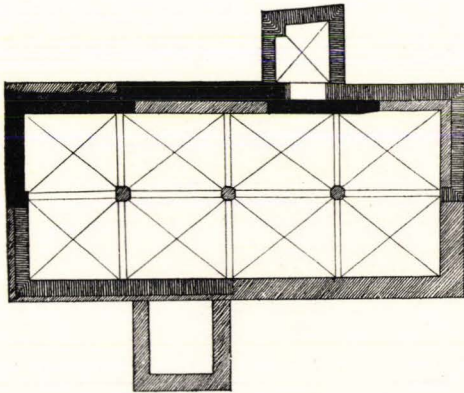

Bild 37. Plan av Ingå kyrka. Svart första, tvärstreckat andra, snedstreckat tredje byggnadsslaget.

norra långhusväggen, så måste också sakristian vara samtidig med det rektangulära långhuset. Sakristians spjutspetsformade ribbtegel datera hela detta skede till början av 1300-talets andra hälft.² Tvåskeppigheten i Sibbo kyrka har alltså en nära förebild bland Nylands kyrkor.

Men vi återvända till Lojo-Sibbo-Sjundeå-gruppen. Ovan har visats att Sibbo kyrka välvts före år 1450. Sjundeå kyrkas motsvarande byggnadsskede kan hänföras till samma tid. Men redan före välvningen bildade dessa tre kyrkors långhus en egen grupp, där det förenande elementet är fönstret i norra väggen. Det ligger då nära till hands att härleda detta drag från en gemensam förebild. En sådan finnes också: Pernå kyrka vars ursprungliga nordfönster ännu finnes kvar i oförändrat skick.³ Visserligen har detta fönster i Pernå inte samma placering som i de nyssnämnda kyrkorna och det avviker också till formen från dessa, men med beaktande av att Sibbo och Pernå, vilka båda voro kapell under Borgå, stodo under samma starka beroende av Padis kloster, måste det anses vara motiverat att betrakta Pernå som utgångspunkten. I Sibbo kyrka tillhöra sakristian och långhuset samma byggnadsskede, vilket visar, att man följde en väl genomtänkt plan. Härav kan man vidare sluta sig till att byggnadsverksamheten var ekonomiskt säkrad, att den tidigare träkyrkan antagligen inte stått på samma plats och att den i ingen händelse

¹ Kronqvist, a. a., sid. 61 och 78.

² Kartano, *Bidrag till Ingå kyrkas medeltid byggnadshistoria*, FM 1950, sid. 54 ff.

³ Kartano, *Pernå kyrka*, fig. 8 och 18.

skede. Om mag. Kronqvists framställning av dessa vore riktig¹ så borde en tydlig fog kunna iakttagas i kyrkans östgavel. Men så är icke fallet. Ej heller ha östgavelns ursprungliga fönster, vilka sedermera igenmurats, kunnat utplåna denna fog. Följaktligen måste de väggpartier, vilka på planen hänföra sig till andra skedet, i verkligheten tillhöra det rektangulära långhuset, d. v. s. kyrkans tredje byggnadsskede. Och då sakristians östvägg är i ömsesidigt förband med

haft en sakristia av sten. Sibbo omnämnes första gången år 1351 och var då kapell under Borgå. Församlingen blev antagligen självständig i början av 1400-talet, ty den omtalas som sådan år 1428.¹ Vi ha därför full anledning antaga, att långhuset uppförts i samband med att församlingen blev självständig, varför dess första byggnadsskede, då långhuset ännu hade

Bild 38. Lojo kyrkas östgavel. Foto förf.

trätak, måste ha infallit under 1400-talets första kvartal. I Pernå tillhör motsvarande skede 1390-talet. Det för dessa tre kyrkor typiska nordfönstret synes alltså ha utbildats i Sibbo och bygga på impulser från Pernå. Sibbo och Pernå hörde ju nära samman med varandra genom att Padis kloster hade patronatsrätt i båda. Sibbo och Lojo kyrkors nordfönster äro återigen så lika till sin uppbyggnad, att tidsskillnaden mellan dem måste vara mycket liten, ehuru korfönstren äro olika. Sibbo kyrkas spetsbågiga korfönster passar fullständigt in i den stilmiljö, vilken kyrkan tillhör, och man skulle vänta sig ett spetsbågigt korfönster också i Lojo. Det är emellertid rundbågigt och påminner mest om fönstren i Ingå kyrkas östra gavel — det har m.a.o. en viss arkaisk prägel (bild 38). Korfönstret skiljer Lojo kyrka från alla andra kyrkor i Nyland, men å andra sidan har långhuset från början liksom i Sibbo planerats treskeppigt, och även de andra fönstrens form förenar dessa båda kyrkor, varför någon nämnvärd tidsskillnad inte kan förefinnas. Korfönstret i Lojo vittnar om en likadan dualism som den partiella tvåskeppigheten i Sibbo: vardera kyrkan har varit utsatt för inflytelser från två olika håll. För Lojos vidkommande står förklaringen härtill att söka däri, att kyrkan ligger vid ett viktigt vägskäl. Här korsade strandvägen från Åbo till Viborg den gamla landsvägen längs Lojoåsen från Ingå på sydkusten till Tavastehus. På grundval av det ovansagda kan Lojo kyrkas första byggnadsskede, långkyrkan med mellantak av trä, och motsvarande byggnadsskede i Sibbo tidfästas till 1400-talets första kvartal. Såväl Lojo kyrkas stora mått som det faktum att den så pass tidigt uppföres av sten visar, att Lojo redan då överflyglat Karis i betydelse. Karis fick ju ett långhus av sten först på 1460-talet. Också

¹ Svartboken, sid. 59 ff.

Lojo tidigare kapellförsamling, Sjundeaå, fick en kyrka av sten tidigare än Karis. Sjundeaå kyrka kan nämligen genom sitt norra fönster tidfästas till 1400-talets första kvartal.

Under det andra byggnadsskedet slogos kyrkans valv och dess gavelrösten uppfördes. Vålvningen ingick dock redan i den ursprungliga byggnadsplanen, ty redan under det första byggnadsskedet uppmurades pelarna på noggrant beräknade platser, och valvanfang utsparades i alla väggar utom vid det norra skeppets två östligaste valv. Pelarna, som till en början uppburo ett trätak, uppmurades till den nivå, från vilken sidoskeppens gördelbågar och valvribbor nu stiga. Den östra gaveln uppmurades endast till sidoväggarnas höjd, vilket betygas av tegelmurningen ovanför korfönstret och av den vågräta gränslinjen mellan det olikartade stenmaterialet i väggen och gavelröstets stenar (bild 38). Den något högre västgavelns ursprungliga höjd bestämmes dels av gränslinjen mellan väggens och röstets olikstora stenmaterial, dels av en tjock stock, som på insidan går tvärs över gaveln på gränslinjens nivå. Något tvivel om att väggar och rösten tillhöra olika byggnadsskeden kan det alltså inte vara.

Förrän valven slogos uppmurades i norra sidoskeppets två östligaste fack en pilaster jämte sköldbågar för att uppbära de norra valvkapporna. Denna konstruktion, som motiveras av sakrestiegaveln, i vilken ju några valvanfang icke kunnat utsparas, saknar motsvarigheter i övriga västnyländska kyrkor. I Tenala kyrka t.ex., där förhållandet mellan sakrestiegavel och långhus är detsamma som i Lojo, finnes det oaktat icke några sköldbågar. Däremot återfinnes konstruktionen i Pernå kyrka, vars alla valv stiga från pilasterburna sköldbågar. Denna detalj i Lojo kyrka tyder alltså på impulser från ett bestämt håll, impulser, vilka dock varit så svaga, att den nämnda konstruktionen inte tillämpats i hela kyrkan utan endast vid dess tekniskt mest svårvälvda del. Ehuru pilastern tillhör det andra byggnadsskedet, har den förverkligade konstruktionen dock förutsetts från början. Detta visas därav, att valvanfang ej heller utsparats i den östligaste travéens nordvägg, där ju sakrestiegaveln icke gjorde något hinder.

Också andra säregna detaljer i Lojo kyrkas valv kunna antecknas. En sådan är användandet av spetsiga ribbtegel i mittskeppets två västligaste valv. Ribbtegel av samma form förekomma endast i Sibbo kyrka — här liksom i Lojo parallellt med femsidiga ribbtegel — och i Pargas kyrkas sido-

skepp, där teglen dock äro spetsigare (bild 39). Icke ens denna lilla detalj är betydelselös eller tillfällig. En tredje detalj är det avsiktliga användandet av ribbtegel av två olika storlekar, mindre i mittskeppet, större i sidoskeppen. Detta tyder på en rutinerad byggmästare, som på så sätt fått mittskeppets tämligen breda valv att verka lätta och samtidigt betonat deras höjd. Också det sätt, på vilket man utnyttjat de låga pelarna, vittnar om en van byggmästare. Denne har låtit arkadbågarna och sidoskeppens gördelbågar stiga från de ursprungliga pelarna, sedan ha dessa påhöjts, varefter mittskeppets gördelbågar slagits.

Att arbetsordningen varit sådan framgår darav, att arkadbågarna gå in i de förhöjda pelarna (jfr bild 33). Tack vare detta arbets sätt har man också kunnat utnyttja pelarkrönens hörn för byggnadsställningar.

Valvens tidsställning bestämmes av tvenne detaljer: sköldbågarna och de spetsiga ribbteglén. Dessa detaljer vittna tydligt om inflytelser från östra Nyland, från Sibbo och Pernå kyrkor. Valven i Pernå äro äldst; de härstamma från 1400-talets andra fjärdedel¹, medan Sibbo kyrka såsom ovan påvisats fått sina valv före år 1450. Lojo kyrkas valv kunna emellertid ej tidfästas med ledning av dessa detaljer, utan de måste vara åtskilligt yngre. För det första har, såsom ovan påvisats, långhuset i kapellförsamlingen Sjundeå uppförts under 1400-talets andra kvartal. Detta stora byggnadsföretag måste ekonomiskt ha betungat också moderförsamlingen Lojo, vars kyrka följaktligen icke kan ha välvts under nämnda tidrymd. Sjundeå kyrka välvdes före år 1450, men Lojo kyrka har — egendomligt nog — icke strax därefter blivit välvd, utan dess valv slogos först på 1470-talet. Denna sena tidsbestämmelse verkar förbryllande med tanke på Lojos växande betydelse, varom ju redan dess stora långhus — det tredje i ordningen efter Nådendal och Virmo — vittnar, men dess riktighet framgår av en jämförelse med Karis kyrka. Långhuset i Karis har i sin helhet — med gavelrösten, valv och valvmålningar — blivit färdigt år 1470. Om nu Lojo kyrka hade varit välvd redan då, så skulle den otvivelaktigt ha likadana valvmålningar som Karis. Så är dock icke fallet, utan målningarna i Lojo härröra från 1500-talets början. Valven i Lojo måste följaktligen vara yngre än valven i Karis. Sistnämnda kyrka har alltså tidigare än Lojo upptagit det nya blinderingsmotivet från

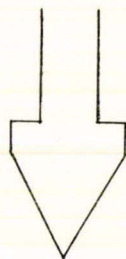

Bild 39.
Ribbtegel
från Pargas
kyrka.

¹ E. Kartano, *Pernå kyrka*, FM LIV—LV, sid. 104.

Nådendal. Ett stöd för denna datering är ett i Nådendals kloster den 9 december 1463 utfärdad skrivelse, vari makarna Olof Persson och hustru Karin från Karstu by i Lojo upptagas i klostrets broderskap¹. Detta brev förutsätter givetvis att de däri nämnda personerna gjort en donation till klostret. Men om några större arbeten, såsom långhusets välvning, vid denna tidpunkt försiggått i Lojo, så hade väl donationen gjorts till den egna församlingens kyrka.

Gavelrösten äro samtida med välvningen, och blinderings samband med Nådendals kyrka är klart och oförtydligt. Rundlarna på ömse sidor om korsät i vardera gaveln äro emellertid lån från den s.k. nyländska gruppen. De härmed förknippade problemen behandlas närmare i slutkapitlet, varför jag här förbigår dem.

Samtidigt med att ovannämnda arbeten i långhuset utfördes, fick också sakristian ett nytt, högre valv och en ny gavelblindering, likadan som långhusets. Att arbetena i långhuset och sakristian verkligen äro samtida, bevisas dels av det gemensamma blinderingsmotivet, dels av det likartade tegelmaterialet (valv- och ribbtegel) i resp. valv.

Man måste antaga att en skicklig yrkesman lett arbetena i Lojo kyrka under det andra byggnadsskedet, då såväl långhus som sakristia få sina nuvarande valv och gavelrösten. Detta bevisas både av det sätt, på vilket arbetet utförts, och av det avsiktliga användandet av ribbtegel i två olika format. Av allt att döma har byggmästaren låtit tillverka teglen på platsen och på förhand planerat deras användning. Planmässigheten brytes emellertid av förekomsten av skarpspetsiga formtegel i mittskeppets två västligaste valv, vilket endast kan innebära, att de femsidiga formteglarna tagit slut. Men för vilket ändamål ha dessa ribbtegel ursprungligen tillverkats? Deras ringa antal tyder närmast på sakristians valv eller eventuellt på ett planerat vapenhusvalv. Av en eller annan anledning ha emellertid planerna förändrats och då de andra ribbteglarna togo slut använde man dem i mittskeppet. Det är också möjligt att de hämtats från annat håll. Härpå tyder bl.a. det faktum, att de använts omväxlande med vanliga ribbtegel, varigenom deras avvikande utseende blev mindre iögonfallande.

Kyrkans yngsta del är vapenhuset, som också det uppförts i två etapper: först själva vapenhuset och sedan valvet. Predikstolen i gavelväggen och

¹ Hausen, FMU IV, sid. 219—220.

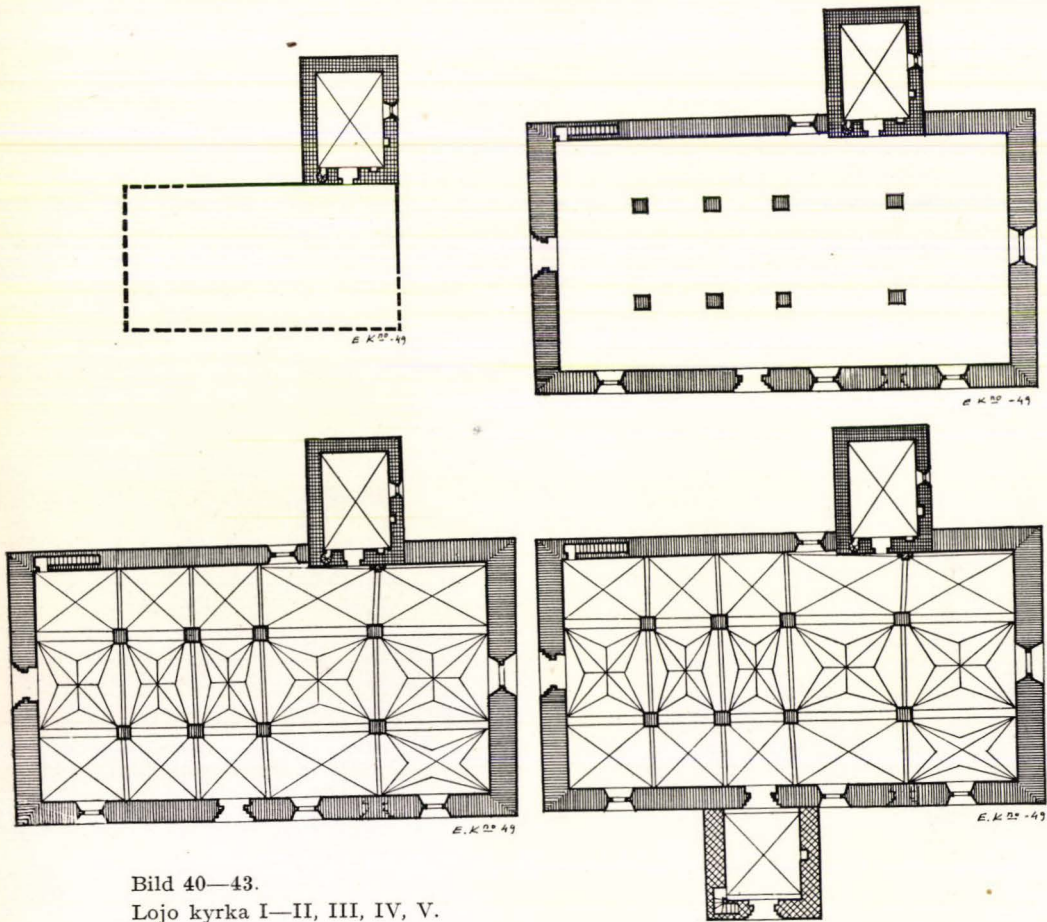

Bild 40—43.
Lojo kyrka I—II, III, IV, V.

hörnstenen i sydvästra hörnet vittnar om påverkan från Tavastland, men frånvaron av gavelblindering antyder att vapenhuset uppförts efter den tid, då det tavastländska inflytandet kulminerade. I annat fall borde det nämligen ha fått ett rikt blinderat gavelröste. Dess uppförande torde alltså kunna förläggas långt in på 1490-talet. Valvet, som stiger från sköldbågar, dateras av målningarna till 1500-talets början.

De medeltida byggnadsskedena i Lojo kyrka torde alltså vara följande (se skisserna 40—43):

I Träkyrkan — 1325—

II En välvd stensakristia uppföres på 1370-talet.

- III Ett långhus utan valv och gavelrösten uppföres under 1400-talets första fjärdedel.
- IV Långhuset välves, gavelrösten uppföres, sakristian får nytt valv och gavelröste på 1470-talet.
- V Vapenhuset uppföres på 1490-talet.
- VI Vapenhuset välves i början av 1500-talet.

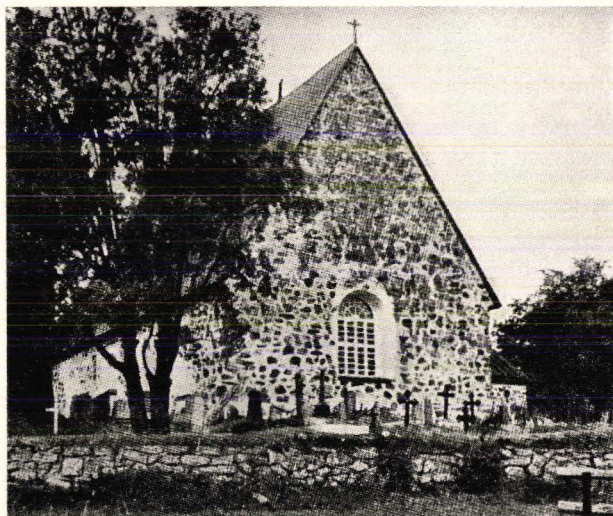

Bild 44. Pojo kyrkas östgavel. Efter Carolus Lindberg.

Pojo kyrka.

Det är endast sakristiegavelns blinding, som förenar Pojo kyrka — ursprungligen helgad åt den Heliga Jungfrun? — med de övriga kyrkorna i vår grupp. Å andra sidan bilda sakristia och långhus i detta fall en organisk enhet, varför det för klarläggandet av frågan om det för gruppen karaktäristiska blindingsmotivets ålder torde vara skäl att här behandla hela kyrkobyggnaden. I fråga om grundplanen har kyrkan ursprungligen icke avvikit från den vanliga medeltida stenkyrkotypen, ty det södra vapenhuset, som nu saknas, revs först år 1864, varvid också en ny förstuga uppfördes vid västra gaveln. Kyrkbygget har fortskridit enligt det vanliga schemat och sakristian är följaktligen byggnadens äldsta del.¹

Sakristian

Sakristian är invändigt ca 5.80 m bred och 5.00 m lång. Den är för övrigt uppförd av gråsten, men gavelblindingen är utförd i tegel och dessutom

¹ Sommaren 1950, då mitt manuskript redan var färdigt, utfördes i kyrkan reparationsarbeten, varvid jag var i tillfälle att närmare studera den. De viktigaste omständigheter, som därvid framgingo, har jag behandlat i fotnoter.

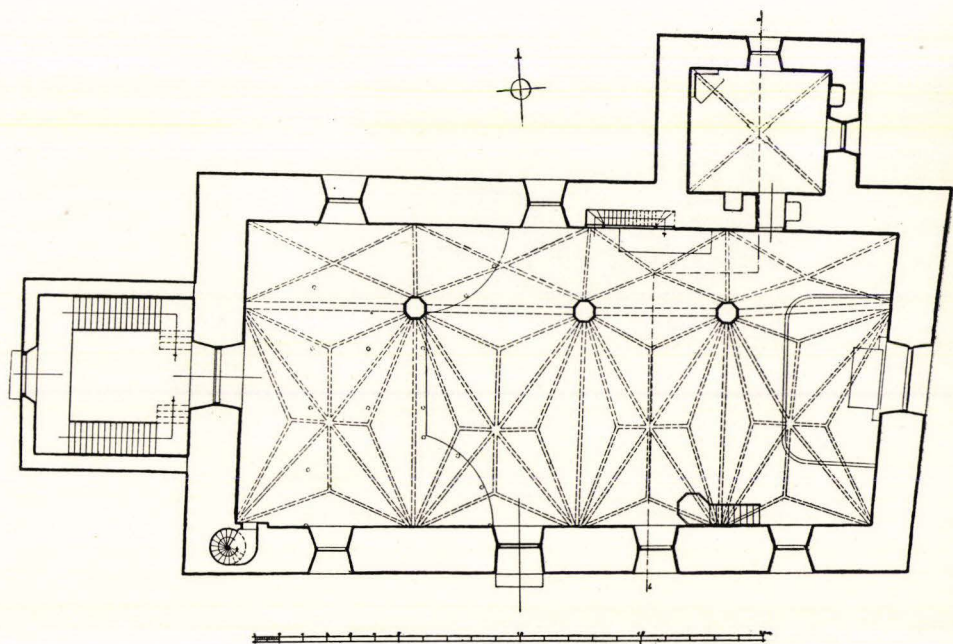

Bild 45. Plan av Pojo kyrka. Uppmätning av Marius af Schultén. Tekniska Högskolan.

finns det tegel överst i östra och västra väggarna. Östväggens tegelförband består av löpare, västväggens av koppar. Gavelns blindering består av ett vågrätt band, som i vardera ändan böjer sig uppåt och bildar en nisch med spetsvinklig övre avslutning (bild 46). Tegelmått: $27-28 \times 14 \times 7-7.5$ cm. I gavelns spets finnes en rappad tegelmurning, som närmast har formen av ett cirkelsegment. Sakristians vattentak har ansenligt sänkts under nya tiden, och härvid revs också en del av gavelröstet. Från sakristievinden kan man ännu se brottytorna på båda sidorna av röstet; någon utjämningsmurning har icke skett. Ej heller finnes på röstets insida en tegelmurning, som motsvarar den på utsidan. Av bild 46 framgår ock att tegelmurningens nedre, bågformade del kantas av tegel, vilka mäta $27-27.5 \times 14 \times 7-7.5$ cm, medan murningen därinnanför verkar revetering. Under sådana omständigheter får tegelmurningen i gavelspetsen betraktas som en del av en stor rundel, vilken utgjort en del av blinderingen. Då gaveln sänktes, har rundelns övre del förstörts och den nedre har reveterats med tegel så den kommit i väggytans plan. Det är omöjligt att säga, huruvida gavelröstet varit prytt med andra blinderingar än rundeln, men i betraktande av dess ursprungligen höga resning

och de bevarade blinderingarnas osedvanligt låga placering förefaller detta sannolikt.

Sakristiegaveln är emellertid också i ett annat avseende mycket intressant. I östra och västra sakristieväggen finnas nämligen vid de norra hörnen brottytor, (bild 48), vilka äro 140 cm breda (räknat från gavelväggens yttersida åt söder). Genom pliktning kan man följa dem ca 150 cm i vardera riktningen. Sannolikt har muren fortsatt och varit lika bred ännu längre, men förstörts vid gravgrävning.

Bild 46. Pojo. Sakristians gavel.
Foto förf.

Detta antagande stödes av kyrkväktaren Lönnqvists utsago, att han vid gravgrävning anträffat rester av en dylik mur såväl öster om kyrkan, i sakristiegavelns förlängning, som söder om denna. Brottytorna kunna följaktligen sammanställas med kyrkans medeltida bogårdsmur. Men har sakristiegaveln rests ovanpå bogårdsmuren eller äro de båda murarna samtida? Det förstnämnda antagandet innebär, att en kyrka av trä skulle ha omgivits av en bogårdsmur av gråsten och kalkbruk, vilket vore rätt egendomligt. Det i muren nedlagda arbetet och materialet skulle i så fall, tycker man, rimligtvis ha använts till att åtminstone delvis ersätta träkyrkan med en stenkyrka. Förresten finns det ej i gavelmurens yttervägg någon tydlig fog, som skulle antyda att gaveln uppförts på en äldre bogårdsmur. Detta alternativ måste alltså förkastas.¹ Gavel och mur torde följaktligen vara samtida. Antagligen ingick uppförandet av en bogårdsmur redan i det ursprungliga byggnadsprogrammet, varför den i sin helhet eller åtminstone på ömse sidor av sakristian byggts samtidigt med denna.

Detta förutsätter emellertid, att också långhuset ingick i den ursprungliga planen. Så var också fallet. En närmare granskning visar, att sakristians östra vägg till hela sin höjd är i förband med långhusets norra vägg (bild 49) medan sakristians västra vägg tydligt skjuter in i långhusväggen (bild 50).

¹ Då i långhuset inga stödmurar kommit till användning, ehuru detta och sakristian samtidigt varit under arbete, kan man icke heller tänka sig, att den mindre byggnaden försetts med en sådan konstruktion, eller att brottytorna skulle härröra sig därav. Sålunda är det senare antagandet sannolikare.

Bild 47. Pojo. Östra delen av sakristians gavel. Foto NM.

Den östra delen av långhusets nordvägg har alltså varit under arbete samtidigt som sakristian, men sistnämnda lilla byggnad har blivit färdig så mycket tidigare än långhuset i sin helhet, att resp. väggar väster om sakristian icke kommit i förband med varandra. På detta ha också andra omständigheter inverkat, varom mera nedan.

Det är svårt att med bestämdhet utsäga något om sakristians ursprungliga fönster och deras placering. Sannolikt har åtminstone i östra väggen funnits ett ursprungligt fönster, vars form dock totalt förstörts då det nuvarande fönstret högs upp. Ej heller vet man, om det från början funnits ett fönster i norra väggen på det nuvarandes plats.¹ I sakristians NV-hörn

¹ I samband med reparationsarbetena kunde jag konstatera, att sakristian ursprungligen har haft endast ett fönster på den östra väggen på samma ställe som det nuvarande. På den

finns i västra väggen en rektangulär förvaringsnisch, som är 72 cm bred, 69 cm hög och 30 cm djup samt murad av tegel med måtten $27 \times 13 \times 8$ cm. I östra väggen finnes norr om fönstret en 70 cm bred och 85 cm hög, rundbågad nisch. Och slutligen finnes väster om dörren till kyrkrummet en tredje, rundbågad nisch, som mäter $70 \times 95 \times 75$ cm.

Bild 48. Pojo. Brottyta på sakristians östra vägg. Foto förf.

Sakristian täckes av ett kryssvalv. Detta är ett halvstensvalv, uppfört av vanliga tegel, som mäta $27-28.5 \times 7-7.5$ cm. De valvribbor, som utgå från NV- och NO-hörnen, bestå av ribbtegel, vilkas synliga del är femsidig (bild 51 a), medan de andra ribborna i genomskärning äro rundade. Högre upp äro alla ribbor ett halft tegel breda och bestå av vanliga tegel, inte ribbtegel. Kring slutstenen bilda ribborna ett andreakors av ett helt tegels bredd (bild 52). Utan att hugga bort rappningen är det svårt att avgöra, huruvida de runda ribborna bestå av särskilda ribbtegel eller om också de uppförts av femsidiga ribbtegel och rappats runda. Att döma av ribban i NV-hörnet, vilkens nedre del senare borthuggits, skulle det senare antagandet vara det riktiga.¹ — Ribborna börja rätt lågt och sakna eg. konsol.

Från sakristian leder en segmentbågad dörröppning till kyrkrummet. Endast nischen på sakristiesidan torde dock vara ursprunglig; själva dörröppningen har förstörts vid senare reparationer.² I dörröppningens östra post börjar en 55 cm bred trappuppgång, som leder till sakristievinden. Trappan är nedtill rak, men övergår högre upp i en spiraltrappa. Väggarna äro dels gråsten, dels tegel med måtten $27-27.5 \times 13 \times 7-7.5-8.0$ cm. Spiraltrappans trappsteg äro murade av tegel med samma mått som väggteglen. I vinkeln mellan långhusets norra och sakristians östra vägg finnes en utåt

yttre sidan äro rester därav bevarade. Teglen i den ursprungliga fönsterposten äro desamma som för övrigt i sakristian.

¹ Ribborna ha genomgående bestått av femsidiga ribbtegel.

² Den ursprungliga dörröppningen har varit betydligt smalare och med stor sannolikhet rundbågig. Bevarad var dock endast den nedre delen av de båda dörrposterna, vilka icke motsvaras av den nuvarande dörröppningen.

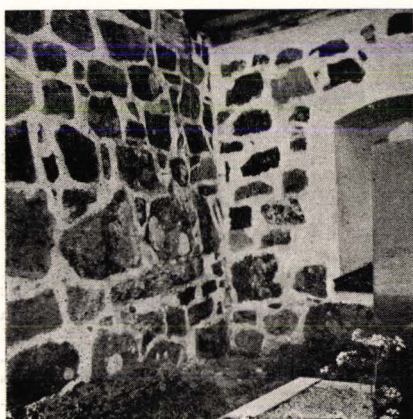

Bild 49. Pojo. Hörnet mellan kyrkans nord- och sakristians östvägg. Foto förf.

Bild 50. Pojo. Hörnet mellan kyrkans nord- och sakristians västvägg. Foto förf.

avsmalnande ljusöppning. Denna öppning saknar tak, dess poster äro murade av tegel och den tillslutes på yttre sidan delvis av sakristieväggens yttre bindbjälke. Spiraltrappans trappsteg fortsätta ännu ett stycke vidare ovanför sakristieväggens krön. Trappuppgångens tak består nedtill av en stigande rad gråstenshällar, vilka vila på väggarna. Också spiraltrappan har en likartad takkonstruktion, ehuru den något förändrats, då sakristians vattentak sänktes. Spiraldelen är belägen i en stödjemur, som delvis vilar på sakristians valv, och som är lika tjock som långhusväggen.

Undersökningen av sakristiesydgavelns ursprungliga utseende försvåras av att yttertaget sänkts. Skissen bild 53 visar ett tvärsnitt genom långhusets norra vägg vid sakristian. Väggens mellan sakristian och kyrkrummet

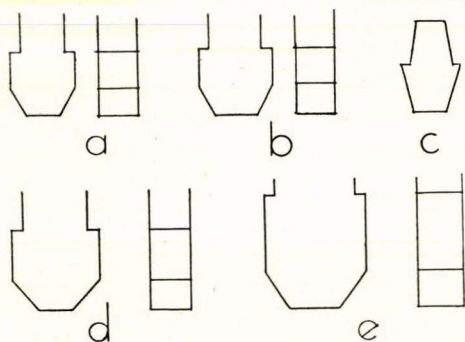

Bild 51. Pojo. Profiltegel.

är 140 cm tjock, väggen mellan sakristievinden och kyrkrummet är bara 80 cm och långhusets norra vägg är vid krönet 170 cm tjock. Vidare bör observeras att långhusväggen vid krönet är 20 cm smalare än nedanför valven, vilket framgår av avsatserna nedanför valvkapporna, och att södra långhusväggen vid ingångsdörren är 190 cm tjock. Då sakristians

Bild 52. Pojo. Från sakristians valv. Teckning i NM.

sidoväggar på vinden äro 120 cm tjocka, måste valvanfangen vara 20 cm breda och följaktligen sträcker sig spiraltrappan ca en halv meter ut ovanför sakristievalvet. — Såsom av bilden framgår finnes i norra långhusväggen på sakristievindens sida en stor nisch, vars västra post bildas av en brottyta. I denna finnes, alldeles invid nischens botten, en ränna efter en av det ursprungliga yttertaket takstolar. Rännan har exakt samma riktning som den i murens yttervägg synliga sneda fogen (bild 47), vilken också beror på taksänkningen. Nischens relativt jämna bakre vägg är under inga omständigheter någon brottyta. Den är i förband med posternas brottytor och är alltså samtidig med dessa. En granskning av väggen på långhusvindens sida ger vid handen, att några takstolar aldrig funnits på denna sida, varför rester av sådana ej heller kunna finnas nedanför valvet, under rappningen på kyrkrummets norra vägg. Följaktligen har sakristians södra vägg ursprungligen icke haft något gavelröste, utan detta har uppförts först i samband med att långhusets norra vägg bygg-

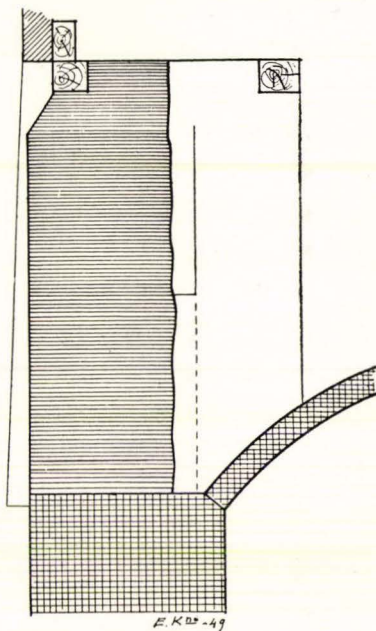

Bild 53. Pojo. Tvärsnitt av kyrkans nordvägg vid sakristian.

des.¹ Den yttre hälften av denna vägg uppbäres ju icke av det gamla gavelröstet, utan har stöttats på så sätt, att man uppfört två tillräckligt breda stödjemurar, vilka delvis vila på sakristians valv. Dessa stödjemurar bilda den nyssnämnda nischens poster. Den östra posten finnes kvar, den västra har delvis rivits — antagligen i samband med sänkningen av yttertak. Långhusväggen uppfördes sedan ovanpå dessa stödjemurar, varvid sakristians yttertak fanns emellan dem. Såsom av bilderna framgår har sakristietaket varit mycket brant, varför stödjemurarna icke behövt vara särskilt tjocka. Rester av dem finnas förresten kvar i långhusmurens yttervägg, där de omgivas av den tegelmur, som uppfördes då taket sänktes (jfr bilderna 50 och 58). Sakristians sidoväggar ha fortfarande sin ursprungliga höjd, vilket framgår av att i långhusväggen finnas rester av avhuggna bjälkar på samma nivå som sidoväggarnas nuvarande bindbjälkar. Också takstolarna i sakristians nordgavel äro ursprungliga, ty tegelmurningen kring dem är samtidigt med blindingen (jfr bild 47).

På grundval av det ovanstående kunna vi draga följande slutsatser angående sakristians byggnadshistoria:

1. Samtidigt med sakristian började man bygga också norra långhusmurens östra del och bogårdsmuren, vilken därför varit i förband med norra sakristiegaveln. Den lilla sakristian blev dock färdig långt innan långhusets murar hunnit nämnvärt höja sig, vilket förklarar att långhusets norra vägg slutar stumt mot sakristians västvägg. Behovet av en förvaringsplats för kyrkoskruden har också lett till att man påskyndat sakristiebygget.

2. Trappuppgången i sakristians södra vägg hör också till det ovannämnda byggnadsskedet — dess översta del dock undantagen. Den kan inte ha blivit senare uthuggen i muren, ty i så fall skulle dess väggar otvivelaktigt uppvisa ojämnheter, förorsakade av brottyorna.

3. Sakristian välvdes så snart den blivit färdig. Härpå tyder det faktum, att trappuppgångens översta del vilar på södra valvkappan. Denna trappans översta del är belägen i den stödjemur, som uppfördes för att uppbära den

¹ Att förhållandet verkligen varit detta, framgick vid reparationsarbetena. På båda sidor om sakristians dörröppning påträffades nämligen hål efter lodrätt stående sparrar med den ursprungliga sparren stående kvar i det ena. Dessa sparrar ha icke hört till sakristians yttre takkonstruktion, utan de ha placerats utanpå sakristians södra vägg för att stöda både dennas yttertak och dragsträngarna på långhusets norra vägg, tills de murades in i fyllnads-murningen.

yttre delen av långhusmuren. En motsvarande stödjemur har funnits också vid västra sakristieväggen. Ursprungligen öppnade sig trappuppgången direkt mot sakristievinden utan den nuvarande sidoöppningen. Denna upptogs först i stödjemuren, enär trappuppgången annars hade blivit igenmurad.

4. Södra sakristieväggen saknade ursprungligen gavelröste. Först sedan byggandet av norra långhusväggen avancerat tillräckligt mycket uppfördes samtidigt med stödjemurarna också ett gavelröste, men betydligt tunnare än den övriga långhusmuren för att ej för mycket belasta sakristiedörren och -valvet. På detta sätt uppstod den nämnda nischen i muren. Placeringen av sakristians sydligaste takstol bevisar jämte omständigheten, att spår av takstolar ej finnas i långhusets inre väggar, att sydväggen har uppförts innanför träkyrkans vägg och uppburit denna. Om träkyrkan skall närmare talas i samband med byggnadshistorien. Också dess östvägg har stöttats av sakristieväggen, varför långhusväggens östra del obehindrat kunnat uppföras samtidigt med sakristians östvägg.

5. Också sakristians norra gavel lämnades utan gavelröste. I gaveln finns nämligen en tydlig i gråsten utförd avslutning under det horisontala bandet (bild 46 och 47).

Långhuset.

Långhuset har uppförts av gråsten så när som på dörr- och fönsteröppningarnas poster och det västra gavelröstets blindering, vilka murats av tegel.

Alla dörröppningar ha vid reparationer under nya tiden förlorat sin ursprungliga form. — På båda sidor om den södra ingångsdörren finnas ännu anspråkslösa rester av dess ursprungliga poster. Av dessa fragment att döma har dörröppningen på yttre sidan varit ca 225 cm bred och försedd med åtminstone ett hak. Teglen i posterna mäta $30 \times 15 \times 8$ cm. Ovanför dörren har öppnats ett nytt fönster, varvid dörröppningens båge raserats. Dörr och fönster bilda nu tillsammans en enda, hög öppning i väggen. — Den västra ingångsdörren har likaså förlorat sin ursprungliga form, och detsamma gäller om västgavelns fönster, av vilket man i samband med uppförandet av den västra förstugan gjort en dörr till orgelläktaren.¹ — Om sakristiedörren har

¹ De södra dörrposterna ha varit försedda med tre rätvinkliga profiler. Av de i dörrposterna bevarade båganfangen att döma har, då man beaktar den segmentbågiga dörrnischens höjd och dörröppningens relativt lågt belägna båganfang, den egentliga dörröppningen varit klart spetsbågig. Även den västra dörröppningen har haft motsvarande form.

Bild 54. Pojo. Den tillmurade »prästdörren». Foto förf.

det redan varit tal. — Ytterligare finnes en numera igenmurad dörr i södra väggen, mellan dess båda östligaste fönster (bild 54). Dörröppningen är på inre sidan 165 cm bred, segmentbågad och försedd med två rätvinkliga hak, vadan dess minsta bredd är 96 cm. Teglen i dörrposterna mäta 30—32×15×8 cm. På yttre sidan är dörröppningen ca 160 cm bred, varför också här måste ha funnits ett hak. Öppningen har varit segmentbågad, men dessutom finnes här en något utskjutande halvstensbåge utan motsvarande poster.

Tegelmått: 30—31×15×8—8.5 cm. — I långhusets SV-hörn finnes en spiraltrappa, som leder upp på vinden. Dess segmentbågiga dörröppning är 60 cm bred. Teglen i trappuppgångens väggar, trappsteg och dörrposter mäta 30—32×15×8—8.5 cm. Spiraltrappan, vars radie är 50 cm, har nödvändiggjort uppförandet av en från södra väggens plan något framspringande innervägg. Denna vägg sträcker sig dock icke ända upp till vinden, utan slutar något nedanom valvet. Trappan leder upp till södra väggens krön.

Av långhusets fönster har endast det östra fönstret i norra väggen bevarat sin ursprungliga form. Också detta har dock utvidgats nedåt. Fönstret är 180 cm brett och täckes av en rund halvstensbåge, varovan en rad löpare. Bågen är alldeles rak; posterna äro svagt skrånande. Tegelmått: 32×15×8 cm. Posterna på inre sidan ha förstörts vid fönstrets utvidgande. Norra väggens västra fönster är senare upphugget. Med undantag av fönstret ovanför ingångsdörren äro södra sidans fönster alla på sina ursprungliga platser, men senare utvidgade. Av de bevarade resterna av deras poster och bågar kan man dock sluta sig till att dessa fönster varit likadana som norra väggens fönster. Korfönstret har senare förstörats, varvid alla ursprungliga detaljer gått förlorade. Om dess tidigare utseende kan därför intet sägas.¹

¹ Sannolikt har korfönstret i sin ursprungliga form varit spetsbågigt och betydligt smälare än den nuvarande fönsteröppningen. Breddningen har skett mera i sydlig riktning, varvid bågdeln helt fällts ned. Ätminstone korfönstret har varit försedd med ett stavverk, murat av formtegel, ty ett dylikt tegel påträffades vid grävningarna under golvet (bild 50 c). De vanliga teglen i korfönstret mäta 28.5—29 × — × 8—9.5 cm.

Bild 55. Pojo. Märken efter det gamla valvets anfang på kyrkans östvägg. Foto NM.

Kyrkrummet indelas av en pelarrad i två olika breda skepp: det norra skeppet är 3.10 m brett, det södra 7.70 m brett. De tre pelarna voro ursprungligen kvadratiska i genomskäring med 100 cm breda sidor men ha under nya tiden gjorts åttakantiga. De sakna bas och kapital. Teglet i pelarna mäter $30 \times 15 \times 8$ cm.

Både arkad- och gördelbågarna äro spetsbågiga. De 30 cm breda arkadbågarna äro uppförda av vanliga tegel, medan man i gördelbågarna begagnat sig av femsidiga ribbtegel. Dessa äro i det smalare skeppet av samma storlek som valvens ribbtegel (bild 51 d), medan de i det bredare skeppet äro betydligt större (bild 51 e). Till gördelbågarnas nedre delar har man dock även i det bredare skeppet använt ribbtegel av vanligt format. Såväl gördelbågar som valvribbor utgå från pelarna utan förmedling av konsoler, medan det på vägarna finnes avtrappade konsoler, vilka dock delvis förlorat sin form vid senare reparationer i kyrkan.

Det smalare skeppet täckes av kryssvalv, det bredare av enkla stjärnvalv. Valvribborna bildas av femsidiga ribbtegel. Vålvningen har utförts med begagnande av särskilda valvtegel, som mäta $22.5-23 \times 16-16.5 \times 7-9$ cm. Valvkapporna uppstiga från arkadbågarna på så sätt, att de på vindssidan helt dölja bågarna. I det norra skeppets östra valv finnes i norra valvkappan ett ribbtegel av vanligt format (bild 51 b) inmurat.

Dessa valv äro dock icke de äldsta, utan kyrkrummet har tidigare haft ett annat utseende. En granskning av valvanfangen i sidoskeppet ger nämligen vid handen, att valvkappornas stigning nedtill är betydligt mindre än högre uppe, varför i dem alla på ungefär samma nivå finnes ett hak. I sidoskeppets östra vägg finnas dessutom tydliga spår av ett äldre valvanfang, vars krön befunnit sig i nivå med haket i valvkappan. Liknande iakttagelser kunna göras också vid anfangen för valvkapporna i det södra skeppet, ehuru resterna av de gamla valven här icke äro närmelsevis lika iögonenfallande. Ovanför korfönstret kan man likaså tydligt skönja rester av ett gammalt valvanfang, vars krön befinner sig i fönstrets mittaxel och som söder om denna böjer sig nedåt (jfr bild 55). Av dessa fakta måste den slutsatsen dragas, att kyrkrummet ursprungligen varit treskeppigt. Härpå tyder även korfönstrets placering. I varje skepp har funnits fyra travéer, vilka alla varit betydligt lägre än de nuvarande. Mittskeppet har dock varit högre än sidoskeppen. Detta treskeppiga kyrkrum måste ha varit rätt trångt, ty mitt-

skeppet var endast en halv meter bredare än sidoskeppen. Härav följer i sin tur att också mittskeppet måste ha haft kryssvalv. Att rummet varit så trångt är väl också den viktigaste orsaken till att det välvts på nytt.¹

Vid omvälvningen revos först de gamla valven och den södra pelarraden, de gamla valvanfangen murades igen och de nya valven gjordes betydligt högre än de tidigare. Vid rivningen kvarlämnades givetvis de gamla valvens nedersta delar och de nya valven uppfördes på dessa. Det bredare skeppets valv fingo nu en ny form, varför resterna av de gamla valven här icke framtråda lika tydligt som i det smalare valvet. Valvkappornas krön kommo nu att ligga högre än sidoväggarna, vilket föranledde en säregen konstruktion på kyrkvinden (se bild 56). Ovanpå väggkrönets inre bindbjälke lades en andra bjälke, och ovanpå denna uppfördes under varje valvkappa ett slags stödjemur av valvtegel. Då kyrkrummets sidoväggar ju äro tunnare ovanför de gamla valven än nedanför och då valvkapporna numera lågo ovanför murkrönen, blevo bindbjälkarna synliga under valvkapporna. Under bindbjälkarna finnes en avsats, som uppstod vid igenmurandet av de gamla valvanfangen (bild 57). På ett undantag när ha varken formtegel eller andra tegel med avvikande mått använts vid valvslagningen, vilket tyder på att man till de nya valven använt tegelmaterialet från de rivna valven. Man kan nämligen knappast antaga att detta material skulle ha fått vara outnyttjat. Vid omvälvningen förblev vindstrappans framspringande innerväggs krön under den nya valvkappan, varför det ser ut som om den skulle sluta för tidigt.

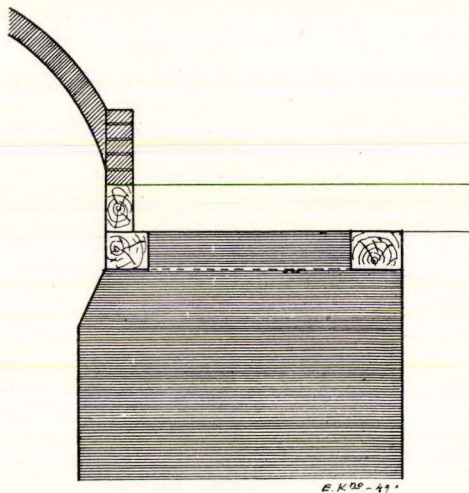

Bild 56. Pojo. Stödjemurning för valvkapporna.

¹ Att så verkligen varit förhållandet, kunde jag konstatera genom att avlägsna rappningen från väggarna under valvkapporna. Fyllnadsmurningen skiljer sig nämligen tydligt från den övriga; arbetet är vårdslöst, teglen ligga icke i linje med varandra, det använda tegelmaterialet består vidare tydligen av rester av sämsta slag efter rivning, gammalt murbruk sitter kvar och kanterna äro skadade. Den omständigheten, att grunderna till den södra pelarraden icke påträffades, är icke märklig, ty också grunderna till den norra pelarraden bestodo endast av små gråstenar, och grunderna till de i sin helhet rivna pelarna ha lätt kunnat förstöras i samband med gravläggningar.

Bild 57. Pojo. Ojämnhet i nordmuren vid sakristian, föranledd av de nya valven.

Foto NM.

Den norra valvkappan i det smalare skeppets östra valv vilar på en sköldbåge. Dennas västra hälft i sin helhet och östra hälften ända till avsatsen i väggen är ca 20 cm tjock, medan den östra hälftens nedre del är betydligt smalare och s.a.s. försvinner in i väggen. Sköldbågen vilar i väster på samma konsol som gördelbågen och valvribban medan den i öster är inkilad mellan valvribban och det gamla valvanfanget (jfr bild 55). Förekomsten av en sköldbåge på denna plats blir alldeles naturlig när man erinrar sig hur den norra väggens östra del är uppförd. I sin nuvarande form hör sköldbågen ihop med de ombyggda valven, men har den funnits också tidigare? Sköld-

Bild 58. Pojo. Murförbandet i murväggen öster om sakristian. Foto NM.

bågens östra del blir smalare just på det ställe, där det äldre valvanfangets krön torde ha funnits. Detta ger oss en naturlig förklaring såväl till avsatsen i väggen som till sköldbågens avsmalnande del. Sköldbågen har helt enkelt i öster murats inne i det rivna valvanfanget varvid dess synliga del givetvis blev smal. Men detta faktum visar i sin tur, att ett liknande valvanfang icke kan ha funnits i väggen i valvets västra del. Också detta sammanhänger med väggens konstruktion: i valvets östra del kunde anfanget utsparas i väggen, som ju här är av normal tjocklek, men i västra delen var detta icke möjligt, enär väggen är betydligt tunnare. Att dess olika delar äro olika tjocka beror återigen på att sakristians östra vägg och norra långhusväggens östra del uppförts samtidigt. Såsom av bild 58 framgår, är förbandet icke likadant överallt i sistnämnda vägg. I större delen av väggen äro gråstenarna lagda i regelbundet förband, men i ett mindre, trekantigt parti, som begränsas av fogen på platsen för sakristians gamla yttertak och en linje snett upp mot vänster från sakristians östvägg, ligga stenarna utan någon inbördes ordning. Detta tyder på att sistnämnda parti är uppfört senare än den övriga väggen. Orsaken härtill var, att detta parti icke kunde muras färdigt, förrän det kunde stöttas — och detta kunde ju ske först sedan sakristian blivit färdig. Hur stöttandet verkställdes har redan tidigare omnämnts. Av nyssnämnda faktum framgår också, att uppförandet av långhusväggen

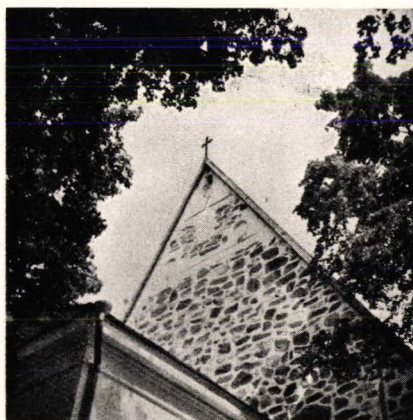

Bild 59. Pojo. Västgaveln. Foto förf.

måste ha fortskridit i rask takt parallellt med sakristiebygget. Någon motsvarande olikhet i förbandet kan ej observeras väster om sakristian (jfr bild 50), vilket beror på att sakristian redan var färdig, då denna del av nordväggen byggdes, varför stöttandet kunde ske omedelbart. Följaktligen måste partiet med avvikande gråstensförband i norra väggens östra del anses vara samtidigt med väggens västra del och med sakristians södra gavelröste. På grundval av det ovanstående anser jag, att det äldre valvet i nordskeppets östligaste del saknat sköldbåge längs norra väggen. Valvkappan har i öster vilat på ett valvanfang, men i väster varit murad utanpå väggen och vilat utslutande på valvkonsolen. På grund av detta byggnads sätt var man tvungen att vid omvälvningen uppföra en sköldbåge för att uppbära valvkappan. De äldre valven ha uppförts omedelbart efter det långhuset blivit färdigt och vilat på i väggarna utspärade valvanfang.

Gavelrösten

Långhusets östra gavel är helt och hållet uppförd av gråsten (jfr bild 44). Endast vid knäet på norra sidan finns på kyrkvinden några enstaka tegel, som mäta $30 \times 15 \times 8$ cm. Gaveln är uppförd samtidigt med långhusets väggar och saknar varje utsmyckning.

Också det västra gavelröstet har uppförts av gråsten så när som på blin-deringarna överst vid krönet, vilka murats av tegel (bild 59). Gavelröstets utsmyckning består av en liten, segmentbågad ljusöppning överst, därunder ett likarmat kors, på vardera sidan av korsets nedre arm finns en rundel och nederst finns slutligen ett horisontalt band. Det västra gavelröstet är yngre än det östra, vilket visas av en ca 22 cm bred avsats på väggens inre sida. Denna avsats ligger i nivå med sidoväggarnas krön. Gavelröstet har lämnats uppfört för att underlätta valvslagningen; så snart valven blivit färdiga uppmurades röstet av gråsten ända upp till spetsen. Blin-deringen har ut-

förts först senare, varvid väggytan höggs upp så den fick erforderlig utsträckning. Detta framgår av de tydliga brottytorna i gavelröstets övre del och av ljusöppningens placering i röstets spets.

Altarna

Huvudaltaret har varit beläget på det nuvarande altarets plats under korfönstret. Rester av det finnas kvar under kyrkgolvet. Tegelmaterialet är detsamma som i valven och mäter $22 \times ? \times 7$ cm. Altaret är uppfört på ett fundament av gråsten och dess främre del är nedtill bredare. Altaret är icke i förband med korväggen. Spår av rapping på väggen bakom altaret antyda att åtminstone denna del av kyrkrummet varit rappad förrän altaret blev färdigt.¹

Av sidoaltarna synas inga spår och deras plats kan ej fastställas utan grävningar under kyrkgolvet. Av de bevarade skulpturerna att döma har i kyrkan funnits altaren helgade åt S. Lars, S. Olof och S. Göran. Huvudaltaret var invigt åt den Heliga Jungfrun?, kyrkans skyddshelgon.

Vapenhuset

I inledningen har redan omnämnts, att vapenhuset på kyrkans södra sida revs år 1864. Dess grundvalar finnas dock kvar under markytan och av dem att döma har vapenhuset varit ungefär lika stort som sakristian. Vapenhusets väggar ha icke varit i förband med långhuset, ty några brottytor i kyrkväggen finnas ej. Vapenhuset är alltså yngre än långhuset.

Byggnadshistoria

Pojo socken omnämnes för första gången i ett köpebrev, i vilket Gert Skytte säljer alla sina gårdar i Kyrkslätt, Pojo och Ingå till Padis kloster. Köpebrevet är dagtecknat den 6 december 1335 i Reval.² Namnet Pojo förekommer i köpebrevet under formen Paya. Av denna urkund framgår,

¹ Altaret är i sin helhet från nyare tid. Det ursprungliga altaret har stått fritt från väggen och befunnit sig rakt västerut på ett avstånd motsvarande ungefär det nuvarande altarets bredd. Såvitt man kan bedöma har altaret varit uppmurat på en gråstensgrund.

² Hausen, FMU. I s. 492.

att Pojo redan vid denna tidpunkt var en särskild socken, som givetvis hade en egen kyrka. Om själva kyrkobyggnaden ger oss urkunden däremot inga upplysningar. Redan tidigare har framhållits, att Pojo till våra dagar bevarade gråstenskyrka måste ha haft en föregångare av trä. Beviset för att en äldre träkyrka har funnits är följande: Ovan har redan framhållits, att uppförandet av sakristian visserligen var kyrkobyggets första skede, man att norra långhusväggen öster om sakristian och bogårdsmuren på ömse sidor om denna påbörjades samtidigt med sakristiebygget. Det måste följaktligen ha funnits en giltig orsak till att man inte samtidigt började bygga också långhusväggen väster om sakristian, vilket ju hade varit det naturliga. Också bogårdsmuren påbörjades ju samtidigt på båda sidor av sakristian. Så skedde dock icke, utan långhusbygget påbörjades endast i öster, medan sakristian var helt färdig förrän långhuset fullbordades. Orsaken härtill var den gamla träkyrkan, som man ville behålla i användbart skick så länge som möjligt, trots att kyrkobygget pågick. Sakristian har troligen förenats med träkyrkans kor på så sätt, att man rev norra korväggen. Då också långhuset hörde till den ursprungliga byggnadsplanen, uppfördes dess norra mur vid samma tid som sakristians östra mur. Att man inte samtidigt började bygga också långhusväggen väster om sakristian, måste bero på att träkyrkans kor var lägre och smalare än kyrkrummet, och dettas norra vägg omöjliggjorde då givetvis allt arbete på stenkyrkans långhusvägg (jfr bild 61). Träkyrkan kan på grund av sin form dateras till 1200-talet. Rester av dess grundvalar torde liksom i Karis kunna återfinnas invid stenkyrkans norra långhusvägg.¹

Ovan visades att sakristian var den del av kyrkbygget, som blev först färdig, varefter den försågs med vattentak och välvdes. Arbetet på långhuset fortsattes även efter detta, och även sakristian fick sitt södra gavelröste först i samband med att norra långhusväggen fullbordades. Den norra gaveln fick ej heller något murat gavelröste, utan täcktes troligen med bräder och lämnades i detta skick även sedan långhuset blivit färdigt. Detta bevisas

¹ Under grävningarna påträffades ett tydligt brandskikt, vilket utvisar, att den tidigare träkyrkan på platsen brunnit. Vidare påträffades i kyrkans västra del vid den västra pelarraden två järnföremål (bild 60), vilka voro eldskadade och på ena sidan buro rester av bränt trä. Dessa järnföremål härstamma sannolikt från träkyrkans västra dörr. Då å andra sidan inga brandspår förefinnas i sakristian och långhusets östra del, kan man dra den slutsatsen, att det i Pojo har funnits två träkyrkor. Av dessa har den första förstörts genom eldsvåda, och därefter har en ny uppförts i stället för den brunnna, ty i annat fall hade man, då sakristian började byggas, samtidigt utbyggt även långhusets norra vägg i riktning mot väster.

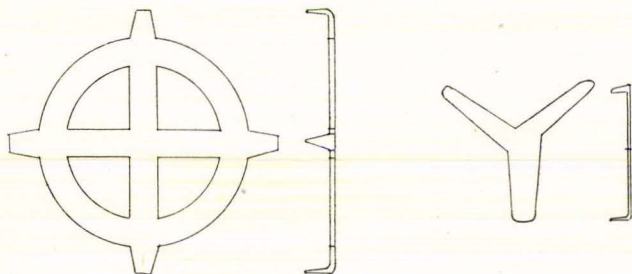

Bild 60. Järnföremål funna under golvet i kyrkans västra del.

som nämnts av en tydlig skarv i den nuvarande väggen strax under det horisontala bandet. Man kunde också tänka sig att ett gavelröste uppfördes i samband med att långhuset fullbordades, men att detta röste senare skulle ha rivits och ersatts med det nuvarande. Detta är dock omöjligt på grund av blindingens placering. Det vågräta bandet finnes ju omedelbart ovanför den ursprungliga väggens krön. Ett tidigare gavelröste av sten skulle knappast ha rivits i sin helhet utan endast till sin övre del, varigenom blideringen kommit att placeras högre uppe. Så är fallet i Lojo, där det ursprungliga röstet delvis revs samtidigt som det försågs med blinding. Pojo sakristias norra gavel får därför anses ha haft ett tillfälligt röste av bräder tills det nuvarande gavelröstet uppfördes. Den färdigbyggda sakristian har sålunda också i Pojo fått tjäna träkyrkan ända tills långhusbygget fortskridit så långt, att man blev tvungen att riva träkyrkan.

Den byggnadsdetalj, som avgör frågan om sakristians ålder, är valvet. Dess valvribbor bildas nedtill av femsidiga ribbtegel, högre uppe av vanliga kantställda tegel och överst finnes ett Andreaskors av ett helt tegels bredd med ytterligare betonad korsmitt, Dessa valvribbor vittna klart om ett baltiskt inflytande, vars utgångspunkt var Padis kloster, vilket ju redan år 1335 ägde jord i Pojo. Å andra sidan ha ribbteglarna icke spjutspetsform såsom ribbteglarna i Pernå och Ingå sakristior och Pargas kyrka, varför de måste vara yngre än från 1360-talet. Völvningen av Pojo sakristia måste vidare ha skett senare än motsvarande åtgärd i grannsocknen Karis, ty annars skulle åtminstone något för de båda valven gemensamt drag säkert kunna påvisas. Pojo sakristia torde sålunda snarast kunna tidfästas till 1380-talet. Sakristieväggarna äro dock något äldre, ty sakristian och långhuset voro ju samtidigt under arbete. Ett stöd för denna tidfästning få vi också av en

urkund från år 1359. I september nämnda år donerade nämligen kyrkoherde Birger i Åbo för sin och sina föräldrars salighets skull en gård i Skuru i Pojo till Åbo domkyrka.¹ Detta tyder på att man under åren före och efter 1359 icke planerat eller utfört några större arbeten i Pojo kyrka, ty i annat fall skulle han givetvis ha skänkt sin gård till denna. Vi måste nämligen komma ihåg, att påbörjandet av byggnadsarbetena innebär förverkligandet av en väl genomtänkt plan — man byggde ju samtidigt på sakristian, långhuset och bogårdsmuren, vilket är något mycket ovanligt i våra medeltida kyrkors historia och visar att man samlat medel därför, m.a.o. att arbetet länge varit påtänkt.

En granskning av långhuset ger vid handen att byggnadsarbetet icke fortskred lika raskt som det påbörjades. Detta visas främst därav att teglen i sakristia och långhus äro olika stora.² Något egentligt avbrott i arbetet kan det dock inte vara fråga om, ty ett sådant hade lämnat tydliga spår i kyrkväggarna. Alla tidfästade byggnadsdetaljer i långhuset ha tämligen fullständigt förstörts vid reparationer under nya tiden. Om vi på grundval av de byggnadsrester, som ovan beskrivits, försöka bilda oss en föreställning om långhusets ursprungliga utseende, få vi följande bild: Kyrkrummet indelas av två pelarrader i tre skepp, vilka alla täckas av kryssvalv. De spetsbågade dörröppningarna ha rätvinkliga hak. Sidoväggarnas fönsteröppningar äro däremot rundbågade. Om gavelfönstrens ursprungliga utseende kan man inte säga något med bestämdhet, men troligen har åtminstone det västra fönstret varit rundbågat. Det östra gavelröstet uppfördes samtidigt som väggarna av gråsten; det västra lämnades däremot ofullbordat, tills valven slagits, och murades sedan färdigt av gråsten. Om vi på grundval av det ovan sagda försöka bestämma långhusets byggnadstid, så fångas vår uppmärksamhet främst av det norra fönstret. Dess placering påminner nämligen något om placeringen av motsvarande fönster i Lojo, Sjundeå och Sibbo kyrkor. Denna fråga har närmare behandlats i samband med Lojo kyrka. För det andra påminna dörröppningarna till sin form mycket om dem i Nagu kyrka. Jag är benägen att tidfästa det fullbordade långhuset till 1400-talets första fjärdedel med

¹ Svartboken s. 110.

² Dessutom bör man observera, att tegelmaterialet i korfönstret avviker från det, som kommit till användning annorstädes i långhuset, såväl i fråga om kvalitet som mått. Det ansluter sig närmast till tegelmaterialet i sakristian, vilket jag kunde konstatera under reparationsarbetena.

hjälp av dessa två byggnadsdetaljer, det norra fönstrets placering och dörröppningarnas form. Tidsskillnaden mellan sakristia och långhus blir icke alltför stor, ty långhusets takkonstruktion utvisar, att yttertaket uppförts så snart väggarna blivit färdiga, varefter det östra gavelröset samtidigt uppfördes, medan västgaveln lämnades ofullbordad. Sannolikt har altaret flyttats till det nya kyrkrummet först sedan detta blivit fullt färdigt. Härpå tyder förekomsten av valvtegel i altaret. Möjligt är att det ursprungligen varit fristående och först senare flyttats till sin nuvarande plats. Gråstensfundamentet ger icke något bindande bevis för antagandet, men rappningen på korväggen bakom altaret och en lodrät fog vid dess norra sida vittna om att det eventuellt ombyggt under medeltiden.¹

Att sakristians norra gavel till en början lämnades utan gavelröset, berodde närmast på de byggnadsarbeten, som måste utföras på sakristievinden i samband med uppförandet av norra långhusväggen. Då dessa arbeten voro koncentrerade till långhusbyggets slutskede, kom sakristian att få behålla sitt tillfälliga gavelröset av bräder även sedan kyrkan blivit färdig. Först därefter uppfördes ett gavelröset av sten, vilket genom sin blindering ansluter sig till Nådendals kyrkas östra gavel. Tyvärr ha gavelorneringens övre delar förstörts då taket sänktes, men resterna av en rund nisch vittnar om inflytelser också från den s.k. nyländska gruppen. Gavelröstets uppförande kan kanske sammanställas med en uppgift i en urkund av år 1460. I november nämnda år sålde nämligen Jop Andersson från Halikko Gumnäs gård i Pojo till Nådendals kloster.² Denna uppgift visar att Nådendals inflytande börjar göra sig gällande, men den ger oss icke någon bindande datering av sakristians gavelröset.

Byggnadsarbetena inskränkte sig emellertid inte till sakristiegaveln; också kyrkrummet omgestaltas helt. Det ursprungliga programmet har sannolikt omfattat alla dessa arbeten, men sakristiegaveln, som var det minst omfattande av dem, blev också först färdig. Kyrkrummet göres nu tvåskeppigt och får nya, högre valv. Det västra gavelröset uppföres härjämte. Orsaken till kyrkrummets omgestaltning torde ha varit av rent praktisk art: det treskeppiga rummet med sina låga valv var alltför trångt. Det är icke sannolikt, att utifrån kommande impulser skulle ha spelat någon avgörande roll

¹ I fråga om det ursprungliga altarets konstruktion se noten på s. 77.

² Hausen, FMU IV s. 166.

härvidlag. Om utgångspunkten för dessa impulser hade varit den s.k. Hollola-gruppen, så skulle vi säkert som minne härav ha både ringvalv och en annan valvindelning i Pojo. Med beaktande av det stora arbete, som rivandet av de gamla och uppförande av nya valv redan i och för sig utgör, så skulle man i ett dylikt fall säkerligen icke ha nöjt sig med att göra kyrkrummet osymmetriskt tvåskeppigt, utan pelarraden hade flyttats till kyrkans mittaxel och två nya korfönster hade huggits upp i östväggen. Västgavelns blindering hade givetvis också rönt påverkan härav. Om återigen impulserna hade kommit från franciskanordens kyrkor, så vore utgångspunkten i detta fall snarast Raumo kyrka.¹ I så fall borde emellertid i kyrkobyggnaden kunna spåras en påverkan från den s.k. Satakuntagruppen. Då så icke är fallet håller jag för troligt, att orsaken till Pojo kyrkas tvåskeppighet är av rent praktisk art: man har önskat göra kyrkrummet rymligare.

Tidpunkten för detta omfattande ombyggnadsarbete kan bestämmas med tillhjälp av kyrkans forna inredning. Dr K. K. Meinander citerar i sitt verk, *Medeltida altarskåp och träsniderier*, A. A. Stiernmans ord om de korstolar, som förr funnits i Pojo kyrka men vilka senare försvunnit: I Gamla Prästbäncken äro frammantill 2 målade ståndare, med rundelar ofwantil, och i dem en utskuren stenbock med två vådig Påfve myssa öfver hufwudet (Konrad Bitz), samt 2 målade steenbockar med lika myssor.² Uppenbart är att släkten Bitz' vapen på korstolarna varit biskopliga vapen och avsett Konrad Bitz. Då man i allmänhet anskaffade skulpturer till våra medeltida kyrkor i samband med fullbordandet av ny- eller ombyggnadsarbeten, så torde de nya valven i Pojo kunna tidfästas till Konrad Bitz' episkopat. Det västra gavelröstet saknar emellertid ett horisontalband med uppåtböjda och som nischer utformade ändar, men måste anses ha uppförts i samband med omvälvningen. Denna omständighet gör att valven i Pojo måste vara yngre än byggnadsarbetena i de närbelägna kyrkorna i Karis och Lojo. Om valven i Pojo och Karis vore ungefär samtidiga, så borde det i Pojo finnas likartade valvmålningar som i Karis, vilket dock icke är fallet. Jag är därför benägen att datera de nya valven och det västra gavelröstet i Pojo kyrka till 1480-talet.

På grundval av det ovensagda kunna vi sammanfatta Pojo kyrkas medel-

¹ Carolus Lindberg, *Om teglets användning i finska medeltida grästenskyrkor*, s. 64.

² K. K. Meinander, *Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor*. FFT. XXIV, 1908, s. 213.

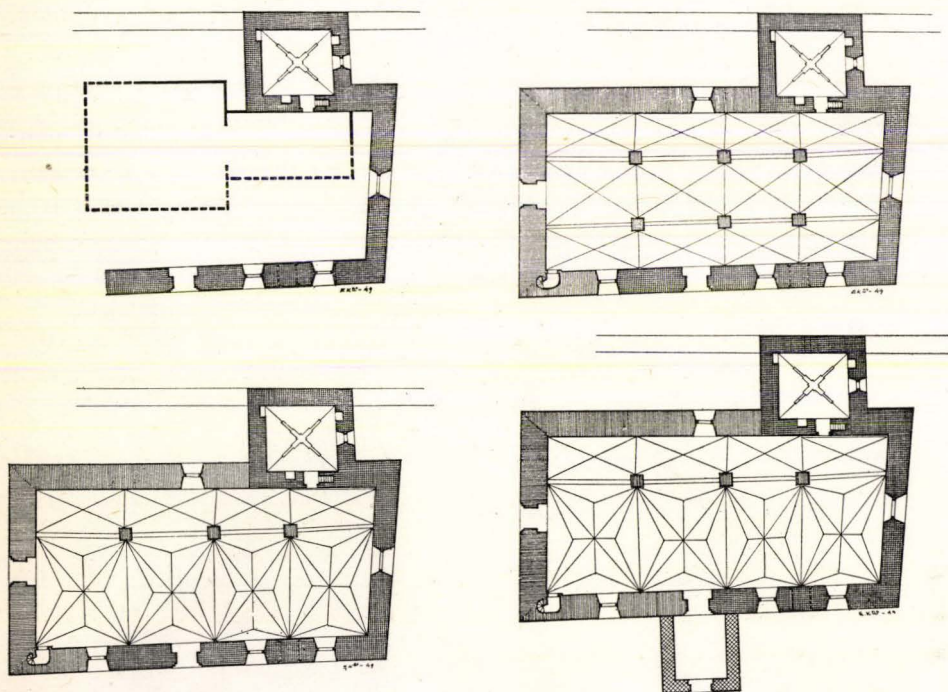

Bild 61—64. Pojo. Byggnadsskeden I—II, III, V, VI.

tida byggnadshistoria i följande tabell, som illustreras av vidstående skisser (bilderna 61—64):

- I Träkyrkorna, existerade redan på 1200-talet.
- II En sakristia av gråsten bygges och välves på 1380-talet. Gavelröset göres av bräder.
- III Långhuset, som påbörjades samtidigt med sakristian, fullbordas och välves under 1400-talets första kvartal.
- IV Sakristians norra gavelröste muras på 1460-talet.
- V Kyrkrummet får nya valv och västgavelns röste uppföres på 1480-talet.
- VI Vapenhuset bygges.

Bild 65. S. Marie. Västgaveln. Foto NM.

S. Marie kyrka

S. Marie eller Räntämäki kyrkas grundplan avviker från de övriga här behandlade kyrkornas plan såtillvida, att ett lågt klocktorn redan under medeltiden anslutits till långhusets västgavel. Kyrkans utvecklingsgång är den sedvanliga och sakristian är byggnadens äldsta del.

Sakristian

Sakristian är invändigt 5.40 m lång och 5.0 m bred. Väggarna äro omsorgsfullt murade av stora gråstenar, som dock ej bilda några vågräta skift (bild 68). I norra gavelns båda hörn finnas upptill tegel, vilka mäta $? \times ? \times 8-9$ cm, och i gavelröstets spets finns det några tegelvarv med måtten $27-28 \times$

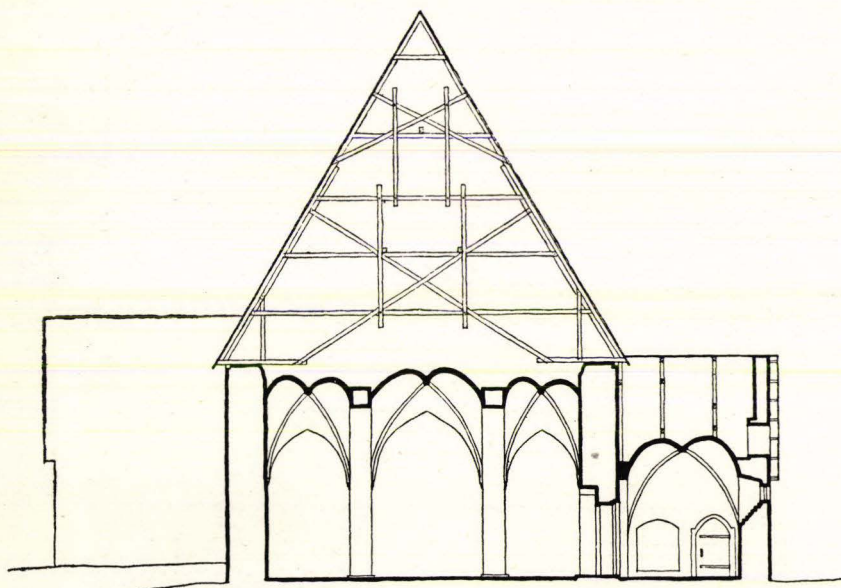

Bild 66. Tvärsnitt av S. Marie kyrka. Uppmätning av R. Hellevo. NM.

13—14×8.5—9 cm. Nischen i norra gaveln är 105 cm bred, 170 cm hög och ca 10 cm djup. Den är murad av gråsten så när som på sidoväggarnas nedre delar, som murats av tegel. Tegelmått: ?×13×8, ?×14×9 och 28×?×? cm. Nischens baksida har varit rappad. Sakstie gaveln saknar blindering. I gavelröset finnes endast en rektangulär ljusöppning, som är 50 cm bred och 110 cm hög och har ett enkelt språng på inre sidan. Den täckes av en gråstenshäll och dess poster äro murade av tegel med måtten: 27—28×13—14×8.5—9.5 cm

Sakstians kryssvalv är slaget av vanliga tegel, och halvstensribborna bildas av likadana tegel som valvet i övrigt. Tegelmått: 26.5—28×?×8—9 cm. Vid 1700-talets slut täcktes valvet på vinden med bräder.¹ Att valvet slagits omedelbart efter det väggarna uppförts bevisas av valvets förhållande till vindstrappan, vilken i sin tur är i förband med sakstieväggarna. Härom mera nedan.

Sakstian har två dörröppningar och ett fönster. Dörren i västra väggen leder till kyrkogården och höggs upp först år 1909.² Dörren till långhuset är däremot medeltida och har bevarat sin ursprungliga form. Den rundbågade

¹ Juhani Rinne, *Räntämäen kirkko* I. SM 1910 s. 5.

² Rinne, a. a. s. 1.

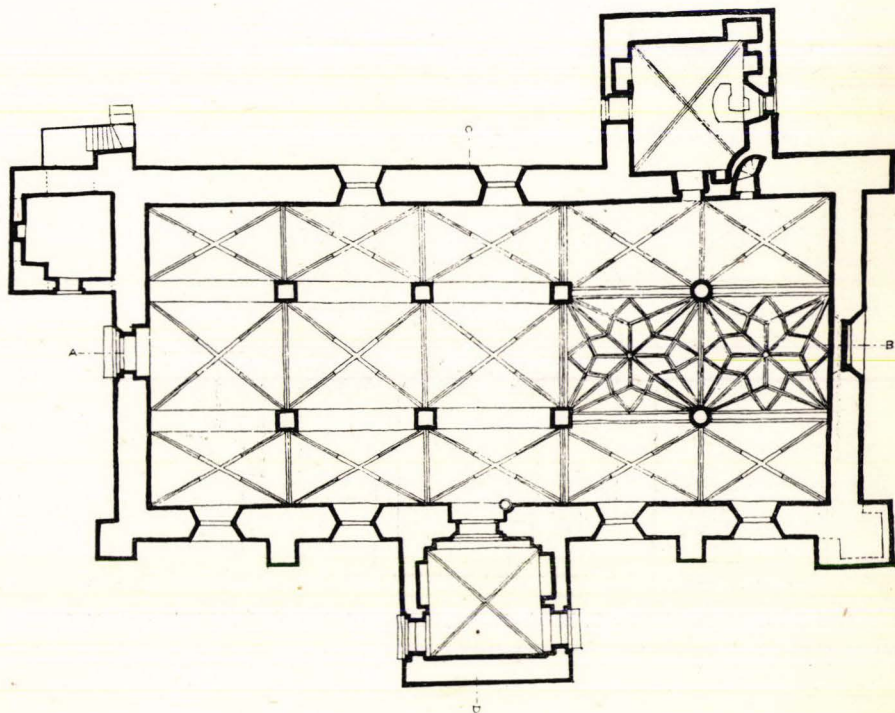

Bild 67. Plan av S. Marie kyrka. Uppmätning av R. Hellevuo. NM.

öppningen saknar språng mot kyrkrummet, men har mot sakristian en segmentbågig nisch, som 127 cm bred och 90 cm djup. Dörrposternas bredd är 45 cm (bild 70). — Också fönstret i östra väggen har ännu sin ursprungliga form. (bild 71). På yttre sidan finns en segmentbågig nisch med tegelmurade poster. Tegelmått: $? \times 13-14 \times 8-8.5$ cm. Själva fönsteröppningen, som placerats asymmetriskt invid nischens södra sidovägg, är rektangulär med rak övre avslutning och inåt skrånande sidoväggar och botten. Den är synbarligen täckt av en gråstenshäll. — Av sakristians fem rektangulära förvaringsnischer äro fyra täckta av gråstenshällar och rektangulära medan den femte — belägen öster om dörren till kyrkrummet — har en spetsvinklig övre avslutning (se bild 70). Norra väggens nisch finns i nordöstra hörnet och går delvis in i östväggen. Den är 132 cm bred, 42 cm hög och 80 cm djup. Själva öppningen är dock endast 60 cm bred. I bakväggen finns det några tegel, som mäta $27 \times 13 \times ?$ cm, och ett formtegel (bild 73 e). Nischen söder om dörren i västra väggen är 68 cm bred, 65 cm hög och 65 cm djup, medan motsvarande

Bild 68. S. Marie. Sakristian. Efter Kronqvist.

mått för nischen norr om nämnda dörr är 85 och 130 cm. Nischen norr om fönstret mäter återigen $74 \times 78 \times 60$ cm. Tegelmått i dessa tre nischer: $27 \times ? \times 8$ cm. Väster om dörren till långhuset finnes på en något högre nivå än de andra nischerna en 17×23 cm stor öppning, som inåt utvidgar sig till en 40×34 cm stor nisch. Tegelmått: $28 \times 13 \times 8$ cm. Det är svårt att säga vilket ändamål denna nisch ursprungligen tjänat — kanske var den en förvaringsplats för relikier? — Alla nischer äro ursprungliga och samtida med väggarna.

Ovan har redan nämnts, att sakristian är kyrkbyggnadens äldsta del. Sakristieväggarna äro nämligen icke i förband med norra långhusväggen utan skjuta in i den. Sakristiegavelns yttre murliv ligger i linje med långhusväggens insida. På grund av en eldsvåda och vissa byggnadsarbeten i långhuset, varom mera nedan, framträder gaveln visserligen icke i långhusets vägg lika tydligt som i många andra kyrkor, men vårt påstående bekräftas av ett annat faktum. Långhusväggarna vila nämligen på en sockel, som på insidan är 30 cm bredare

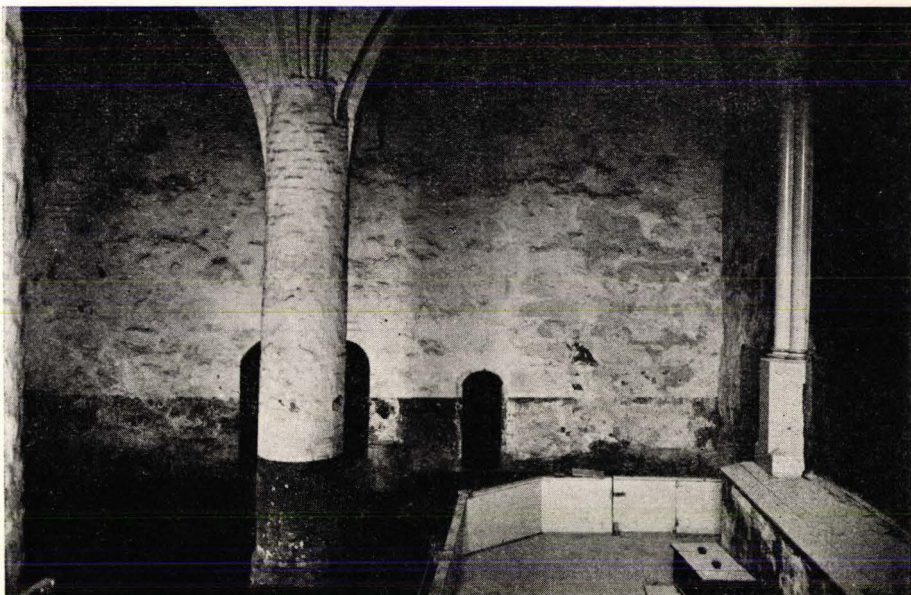

Bild 69. S. Marie. Interiör mot sakristian. Foto NM.

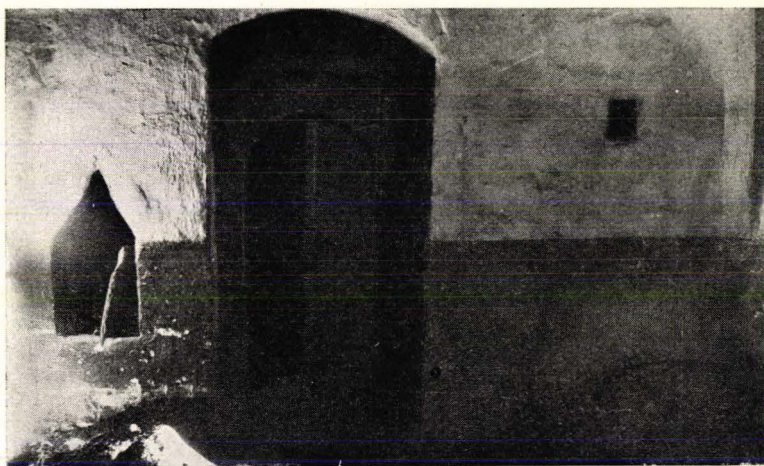

Bild 70. S. Marie. Sakristians sydvägg. Foto NM.

än väggen, och denna sockel saknas vid sakristian.¹ Detta visar att långhusväggen börjat uppföras på ömse sidor om en redan förefintlig sakristia, ty i annat fall hade givetvis sockeln gjorts enhetlig. — Halvanan meter öster om sakristiedörren finns i gavelväggen en 65 cm bred, rundbågig dörröppning, genom vilken man kommer till kyrkvinden (bild 69). Dörröppningen och spiraltrappan äro belägna i södra sakristiegaveln och trappan har ursprungligen endast lett upp till sakristievinden. Den är något bredare än muren och dess inre, svagt rundade vägg, nertill murad av gråsten, upp till av tegel — övre delen uppbär f.ö. valvkappan — är tydligt skönjbar i sakristians sydöstra hörn.

Trappuppgången är samtidig med sakristian, ty väggarna äro i förband med varandra och tegelmaterialet är detsamma. Teglen i spiraltrappans väggar och trappsteg mäta $27-28 \times 13 \times 8-9$ cm, medan dörröppningens tegel är $27 \times 14 \times 8$ cm. I östra väggen finns en ljusöppning, som har tegelmurade poster ($27 \times 14 \times 8-8.5$ cm) och täckes av en gråstenshäll. Öppningen skymmes på utsidan delvis av norra långhusväggens övre, tjockare del, varom mera senare. Då långhuset byggdes, apterades denna trappa till kyrkvindstrappa och förlängdes med en rak övre del. Detta framgår av en brottyta, som uppstod mellan spiraltrappan och den raka trappan, då spiraltrappans översta del måste rivras i samband med långhusbygget. Att sakristietrappan sålunda börjat i väggens utsida, visar med största tydlighet, att sakristian uppförts invid en äldre kyrka av trä. Denna äldsta träkyrkas öden komma att behandlas i kapitlet om byggnadshistorien.

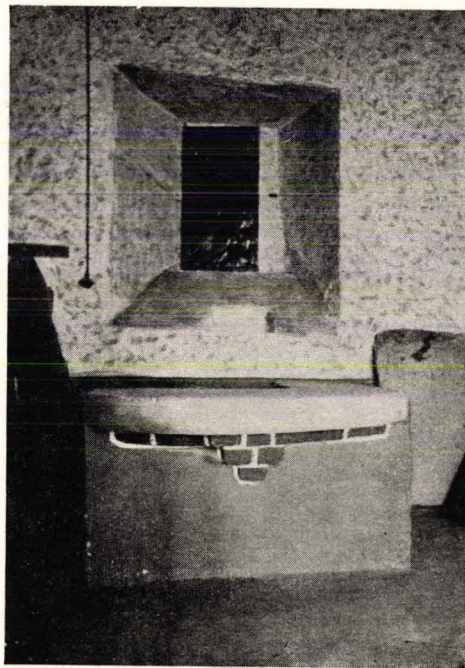

Bild 71. S. Marie. Altare och fönster i sakristian. Foto förf.

¹ Rinne, a.a., s. 2.

Långhuset

Det rektangulära långhuset är invändigt 29.9 m långt och 13.2 m brett. Väggar stiga från en bredare sockel. Gavelrösten och en medeltida om-murning av en del av den södra väggens yttre liv äro av tegel; f.ö. är långhuset uppfört av gråsten. Stenmaterialiet i väggarna är ojämnt och skiften äro otydliga. Kontreforeernas övre delar samt portalernas och fönsteröppningar-nas omfattningar äro dock murade av tegel. Kontreforeernas undre gråstens- och övre tegelpartier äro i förband med motsvarande delar av väggarna.

Bild 72. S. Marie. Murförstärkning i kyrkans nordvägg. Foto förf.

Spiraltrappan i sakristians sydöstra hörn, vilken hörde till den ursprungliga sakristian (se sid. 89), och ledde upp på dess vind, beredde genom sin placering vissa svårigheter vid långhusbygget. Dels försvagade den sakstie-gavelns östra del, dels var det svårt att fortsätta trappan upp till långhusets vind. För att undanröja dessa svårigheter murades den del av norra långhusväggen, som finnes öster om sakristian, i höjd med hörnkontreforen tjockare än övriga långhusväggar sålunda, att det yttre murlivet kom i linje med kontreforens utsida (bild 72). Denna tjockare mur är i förband med hörnkontreforens nedre, av gråsten murade del och följaktligen säkert samtidigt med långhuset. En annan omständighet, som nödvändiggjorde denna tjockare mur, är spiral-trappans läge i förhållande till sakristians väggar. Den ligger så djupt inne i väggen, att den tangerar sakristierummets hörn, och hade alltså till en del

kommit utanför norra långhusväggen, om icke denna gjorts tjockare än de andra. Den tjockare muren är också följdriktigt lägre än långhusväggen och dess krön ligger i nivå med den punkt, där spiraltrappan övergår i en rak trappa, som leder till långhusvinden. Den utvisar också hur höga de ursprungliga gråstenskontreforerna varit.

En granskning av trappans övre, raka del visar att sakristians södra gavel från början haft ett röste av gråsten. Trappuppgångens södra vägg är nämligen murad av gråsten, vari insprängts ett fåtal tegelstenar ($30 \times 14 \times 8$ cm). Också kyrkrummets norra vägg är till motsvarande del uppförd av gråsten

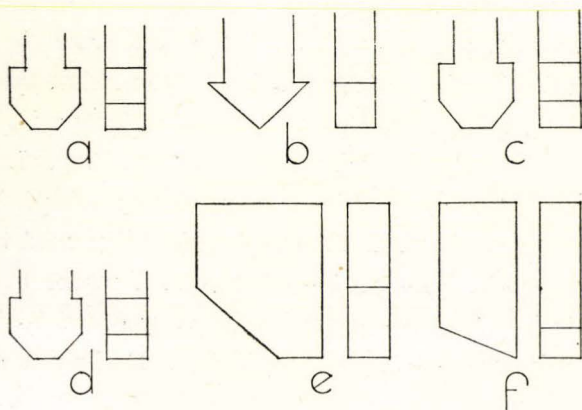

Bild 73. S. Marie. Profiltegel.

(jfr bild 69). Trappuppgångens norra vägg är däremot murad av tegel, mest formtegel (bild 73 e), i någon mån vanliga tegel ($30 \times 14 \times 8$ cm). Sakristievindens södra vägg återigen är till sin östra hälft murad av tegel, medan den västra hälften nedtill är murad av gråsten, upptill av de nyssnämnda formteglerna. Trappuppgången har alltså fortsatt på så sätt, att sakristians gavelröste fått bilda dess södra vägg, medan den norra väggen, som murades av tegel, lades i linje med långhusväggens yttre murliv och uppfördes till nivå med långhusväggens krön. Denna norra vägg är delvis synlig utifrån på båda sidor om sakristietaket (bild 72). Spiraltrappans översta del måste rivas i detta sammanhang. — Eftersom denna nyuppförda tegelmur annars hade avbrutit förbindelsen mellan spiraltrappan och sakristievinden, så utsparades högt uppe i dess övre del en rektangulär öppning, 50×85 cm stor. Långhusväggens

löpstockar bilda öppningens tak. Spiraltrappans ljusöppning fortsattes genom den nya muren. — Den raka trappuppgångens avtrappade tak och dess trappsteg äro murade av tegel, som mäta $30 \times 14 \times 8$ cm. I de översta trappstegen har även använts av de ovannämnda formteglen. I uppgångens södra vägg har inmurats ett trubbvinkligt formtegel (bild 73 b), vilket också det sammanbinder trappans fortsättning med långhusbygget.

Långhuset har numera fyra dörröppningar. Om de båda öppningarna i den gamla sakristiegaveln har det redan varit tal (s. 89). Portalerna i södra och västra väggen äro båda spetsbågiga. De äro 160 cm breda, ha en segmentbågig nisch på inre sidan och två raka språng på yttre sidan. Tegelmått: $28-30 \times 13-14 \times 8-9$ cm. En piscina av kalksten finns ännu på sin plats i östra posten av södra portalens nisch. I den västra portalens poster finnas talrika ljusa och mörka glaserade tegel. Kyrkrummet har tidigare haft ännu en tredje ytterdörr, belägen under det östligaste fönstret i sydväggen. Den är på insidan igenmurad, men på yttersidan bibehållen. Den rundbågade, 80 cm breda öppningen har en djup segmentbågig nisch på inre sidan, men saknar språng på yttre sidan. Posternas bredd är lika med två tegels längd eller 62 cm. Tegelmått: $28-29 \times 13-14 \times 8$ cm. Enstaka glaserade tegel.

Kyrkrummets åtta fönster — fyra i södra väggen, två i norra väggen och en i vardera gavelväggen — äro alla medeltida. De ha senare (senast 1909) utvidgats nedåt, men deras nuvarande segmentbågar äro ursprungliga.¹ Detta bevisas av en medeltida inskrift på det andra fönstrets inre båge i södra väggen (räknat från väster) och av medeltida målningar invid de norra fönstrens inre bågar. Varken inskrift eller målningar skulle finnas kvar om fönstrens bågar senare hade förändrats. Några fönster ha emellertid ommurats redan under medeltiden. Fönstren sönderfalla nämligen i tvenne grupper av olika byggnad. Den ena omfattar sydväggens fönster och korfönstret, den andra norra väggens fönster och västgavelns fönster. Gemensamt för båda grupperna är, att de yttre posterna skråna inåt och äro murade dels av vanliga tegel ($29,5-31,5 \times 13-14 \times 8-9$ cm), dels av formtegel (bild 73 f). Den förstnämnda gruppens segmentbågar äro alldeles raka så att en liten avsats finnes mellan bågen och de skrånande posterna (se bild 74). Sydväggens fönsterposter äro i förband med väggens tegelmurning. Korfönstret har tre av-

¹ J. Rinne, a.a., SM 1910, sid. 3.

Bild 74. S. Marie. Vapenhusets östra och kyrkans södra vägg. Foto NM.

trappade bågar på yttre sidan (bild 75). Den andra gruppens segmentbågar stiga däremot direkt från posterna, utan någon avsats. Det är uppenbart att dessa båda grupper äro av olika ålder, den senare gruppen företräder kyrkans ursprungliga fönstertyp, den förstnämnda har fått sin nuvarande form i samband med ommurningen av södra väggen. Korfönstret har på inre sidan sin ursprungliga, enkla segmentbåge och har sannolikt från början haft en likadan båge på yttre sidan, ehuru man senare försökt öka dess höjdverkan genom avtrappade bågar. Fönstrens ljusöppningar ha sannolikt varit rektangulära och ha genom tegelspröjsar indelats i två eller tre lufter. I korfönstrets igenmurade nedre del ses ännu spår av två spröjsar av formtegel.

Kyrkrummet indelas av fyra par pelare i tre skepp. Mittskeppet är bredare än sidoskeppen. Pelarna äro av två olika slag. De tre västliga pelarparen äro firsidiga, mäta 93×93 cm och stiga från en likaledes firsidig, tre tegelskift hög bas, vars sida är 103 cm. Tegelmått: $29,5-31,5 \times 13-14 \times 8-9$ cm. De östligaste pelarna äro däremot runda, mäta 90 cm i diameter och höja

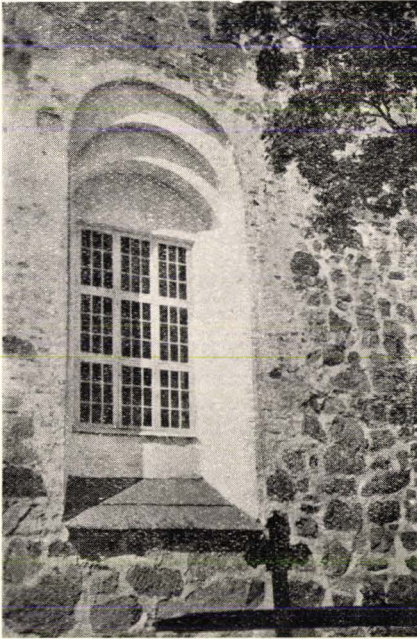

Bild 75. S. Marie. Korfönstret. Foto förf.

sig från en likaså rund bas. De äro murade omväxlande av vanliga tegel ($? \times 13,5 - 14 \times 8 - 9$ cm) och rundade formtegel ($30 - 32 \times ? \times 8$ cm).

I de västliga traveérna äro arkad- bågarna lika breda som pelarna och spetsiga. I de två östliga traveérna äro däremot de likaså spetsiga arkaderna försedda med ett rakt språng på vardera sidan sålunda, att bågen är av en hel stens bredd, de båda sprången av en halv stens bredd. Mellan dessa arkadbågar och resp. valvkappor finnes en lodrät tegelmurning (bild 76). På vindssidan bestå arkadbågarna delvis av natursten. De spetsiga gördelbågarna äro dels murade av femsidiga formtegel, något större än ribbteglén (bild 73 c), dels av vanliga tegel. Mittskeppets alla gördel-

bågar, södra sidoskeppets två östligaste bågar och norra sidoskeppets andra bage — räknat från öster — äro murade av formtegel, de andra av vanliga tegel. Mittskeppets två östligaste travéer ha rikt utformade stjärnvalv, medan alla andra traveér täckas av kryssvalv, i vilka valvribbornas översta delar bilda ett Andreakors av en hel stens bredd. Ribbteglén äro, av tre slag: femsidiga formtegel (bild 73 a), spetsiga formtegel (bild 73 b) och vanliga tegel på kant. Femsidiga ribbtegel ha använts i fyra av mittskeppets, tre av södra sidoskeppets och ett av norra sidoskeppets travéer. Trubbvinkliga ribbtegel förekomma i mittskeppets fjärde och i båda sidoskeppens fjärde och femte traveér, räknat från öster. Vanliga tegel ha använts till ribborna i norra sidoskeppets två östligaste traveér.

Utom genom valvformen skilja sig mittskeppets två östligaste traveér också i andra avseenden från de övriga och visa sig vara yngre än dessa. Stjärnvalven äro sålunda högre än kryssvalven. Att deras nuvarande höjd icke är den ursprungliga kan på flere sätt ådagaläggas: De ursprungliga valvanfangen ha påhöjts genom tegelmurning (bild 77), det östligaste av de

Bild 76. S. Marie. Mittskeppets andra valv från O räknat, sett mot W. Foto förf.

fyrstidiga pelarparen har påhöjts på korsidan, där den regelbundna fogstrykningen upphör i nivå med valvanfängen på de tre andra sidorna.¹ Ovanför denna linje är tegelförbandet oregelbundet och fogarna breda, och i alla tre skeppen har gördelbågen mellan den andra och tredje travén (räknat från öster) en säregen konstruktion. Den består egentligen av två bågar: en vanlig gördelbåge av femsidiga ribbtegel, lika hög som korsvalvens andra bågar och invid denna, på den östra sidan, en sköldbåge av en hel stens bredd. Sköldbågen uppbär en låg, lodrät tegelmurning, från vilken valvkappan stiger. Det är alltså uppenbart, att de två östligaste traveérna i alla tre skeppen rivits och ersatts av de nuvarande, högre valven; detta måste på grund av det som s. 92 sagts om långhusets fönster och som s. 108 påpekas rörande valvmålningarna ha skett samtidigt med att långhusets sydsida förseddes med tegelmurning. De runda pelarna måste vara samtidiga med de nya valven, ty de uppvisa inte några spår av en förhöjning såsom det andra pelarparet gör. De västliga valven äro återigen samtidiga med långhusets väggar, vilket framgår av det sätt, på vilket de stiga från väggarna. Troligen har också kyrkans östra del ursprungligen haft likadana kryssvalv som den västra delen nu har.

Valvribbor och gördelbågar stiga i kyrkans västra del från vanliga trapp-

¹ Rinne, a.a., SM 1910, sid. 3.

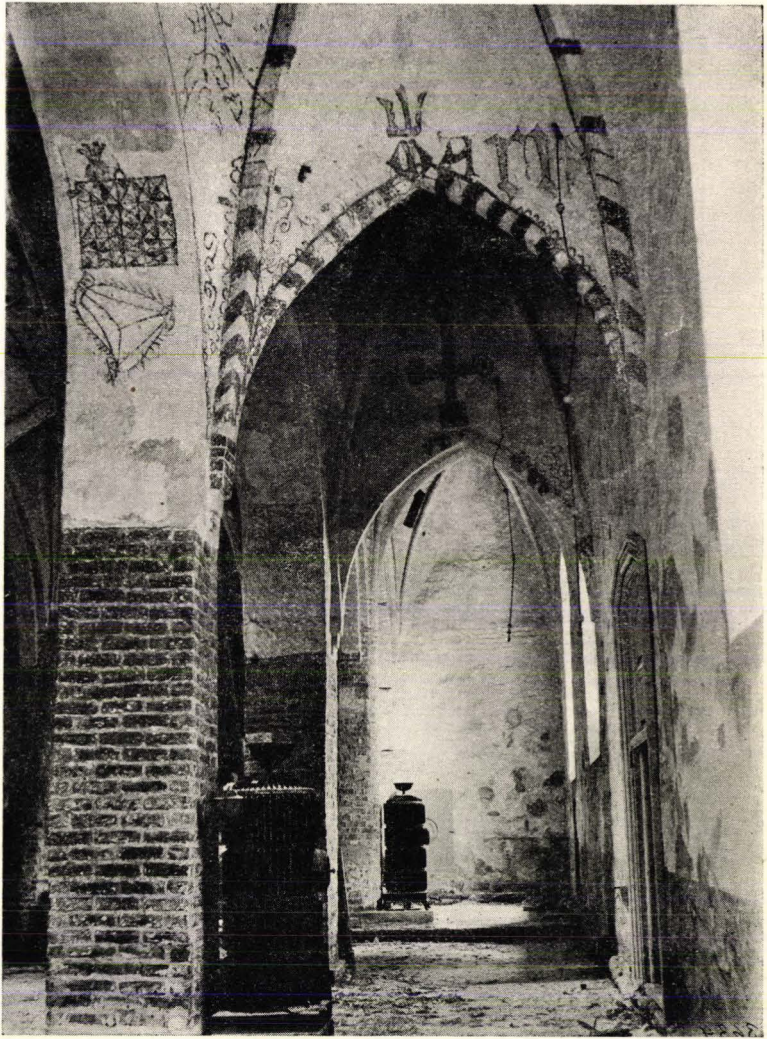

Bild 77. S. Marie. Södra skeppet. På östväggen ses det äldre valvanfanget.
Foto NM.

konsoler av tegel i väggar och pelare. I den östra delen finnes det ej några konsoler (se bild 77). Valvkuporna äro höga, men sakna mittås (bild 78) och teglen i valven äro av mycket växlande storlek.

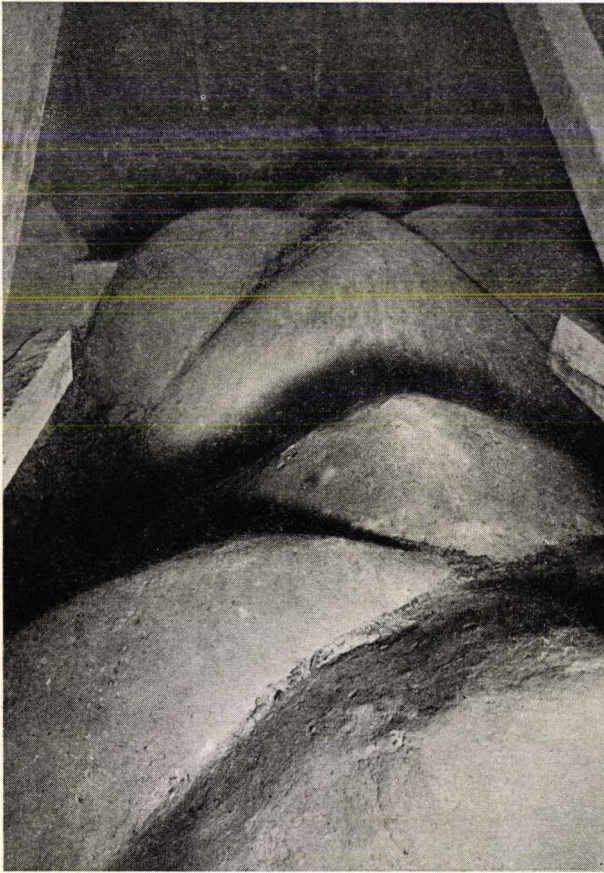

Bild 78. Mittskeppets valvkupor. Foto förf.

Gavelrösten

Det västra gavelröset är helt och hållet uppfört av tegel. Tegelmått: 29—30,5 × 14—15,5 × 9 cm.

Blinderingen har följande utseende (bild 65): Överst ses ett latinskt kors med olikstora ändskivor, vilka bildas av strömskift. På var sida om den nedre vertikalarman finnes en stående rektangulär nisch. I mitten ses en i gavelns mittaxel placerad liten rund öppning, omgiven av fem raka språng. Nederst ses ett horisontalband, från vilket med regelbundna mellanrum fem lodräta band stiga. Det mellersta bandet bildas av ett strömskift; de andra ha en spetsvinklig övre avslutning. Mellan dessa band finnas fyra stora rundlar.

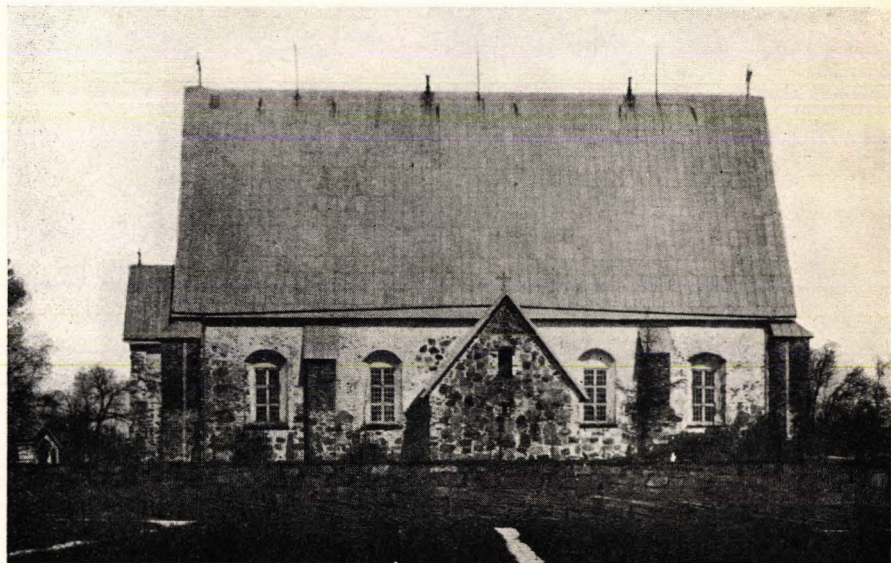

Bild 79. S. Marie kyrka från söder. Foto NM.

Det östra gavelröstet är också det i huvudsak uppfört av tegel. Tegelmått: $28,5-30,5 \times 14-15,5 \times 8-9$ cm. Blinderingen är rätt torftig i jämförelse med västgaveln och omfattar endast ett kors med rektangulära ändskivor och under detta en rund öppning med fem raka språng.

Dessa ståtliga gavelrösten äro icke ursprungliga utan de ha senare uppförts i samband med en omfattande ombyggnad av kyrkan, varom mera nedan.

Vapenhuset

Vapenhuset (bild 79) är beläget framför södra portalen i kyrkans tväraxel och är uppfört av natursten. I det inre murlivet förekomma rikligt med tegel och dörröppningarnas ävensom nischernas omfattningar äro givetvis murade av detta material. Vapenhuset är icke i förband med långhusväggen: ej heller ha bindstenar utsparats i denna.

Vapenhusgaveln saknar blindering. Dess båda hörn äro till sin översta del murade av tegel ($29-30 \times 14-15 \times 8,5-9$ cm). Gavelpetsen är till ca 2 meters höjd uppförd enbart av tegel. Tegelmått: $28,5-30 \times 14,5-15 \times 8,5-9$ cm. I gavelröstet finnes också vapenhusvindens rektangulära ljusöppning, vilken täckes av en grästenschäll. Posternas tegelmått $29,5 \times 14,5-15 \times 8-9$

cm. Ytterligare finnes i gaveln ett litet fönster som på yttre sidan är rektangulärt och täckes av en gråstenshäll. Tegelmått: se ovan. På inre sidan täckes öppningen likaså av en gråstenshäll och har inåt skrånande poster. Själva ljusöppningen är rektangulär.

De två spetsbågiga portalerna äro belägna mittemot varandra i östra, resp. västra väggen, alldeles invid gaveln. Den västra portalen är 130 cm bred och har två raka språng på yttre sidan. Bomhålen på inre sidan äro igenmurade. Tegelmått: $29-30,5 \times 14 \times 8-8,5$ cm. Den östra portalen har blott ett språng på yttre sidan (bild 74). Dess bomhål äro bevarade. Det norra hålet sträcker sig genom hela väggen mellan dörröppningen och den invidliggande nischen. Tegelmått: $28,5-30,5 \times 14-15 \times 8-9$ cm.

I östra och västra inre väggen finnes en stor nisch med segmentbåge. Dessa nischer äro vardera 180 cm breda, 47 cm djupa och i mitten 210 cm höga. Tegelmått såsom ovan. Vi återkomma till dem i kapitlet om altarna.

Vapenhuset täckes av ett kryssvalv, vilket tillhör samma byggnadsskede som dess väggar. Detta halvstensvalvs norra valvkappa stiger från en sköldbåge av en stens bredd, vilken icke är i förband med långhuset. Om valvet vore yngre än väggarna, så skulle givetvis en motsvarande sköldbåge ha slagits invid den södra gaveln.

Ribborna äro murade av femsidiga formtegel (bild 73 d). Valvteglens mått $28,5-31 \times 8-9$ cm.

Klockstapeln

Vid långhusets västra gavel står invid dess norra hörn en klockstapel, som icke är i förband med långhuset (se bilderna 65 och 80). Dess bottenvåning var ursprungligen en öppen hall, som bildades av tvenne mäktiga pelare, vilka genom arkadbågar förbundos med varandra och med västgaveln. Pelarnas nedre del är murad av gråsten, deras övre del ävensom arkadbågarna av tegel. Hallens spetsbågiga öppningar torde ha murats igen så sent som på 1680-talet, då man på Jacob Flachsenius' initiativ uppförde »En steenbodh under kläckorna med sochnens dagwärecko, grundwallen war förr Lagd». På en kyrkostämma år 1759 beklagade man sig över att denna åtgärd minskat klockornas hörbarhet.¹ Igenmurningen består dels av natursten, dels av

¹ Rinne, a. a., SM 1910, sid. 6.

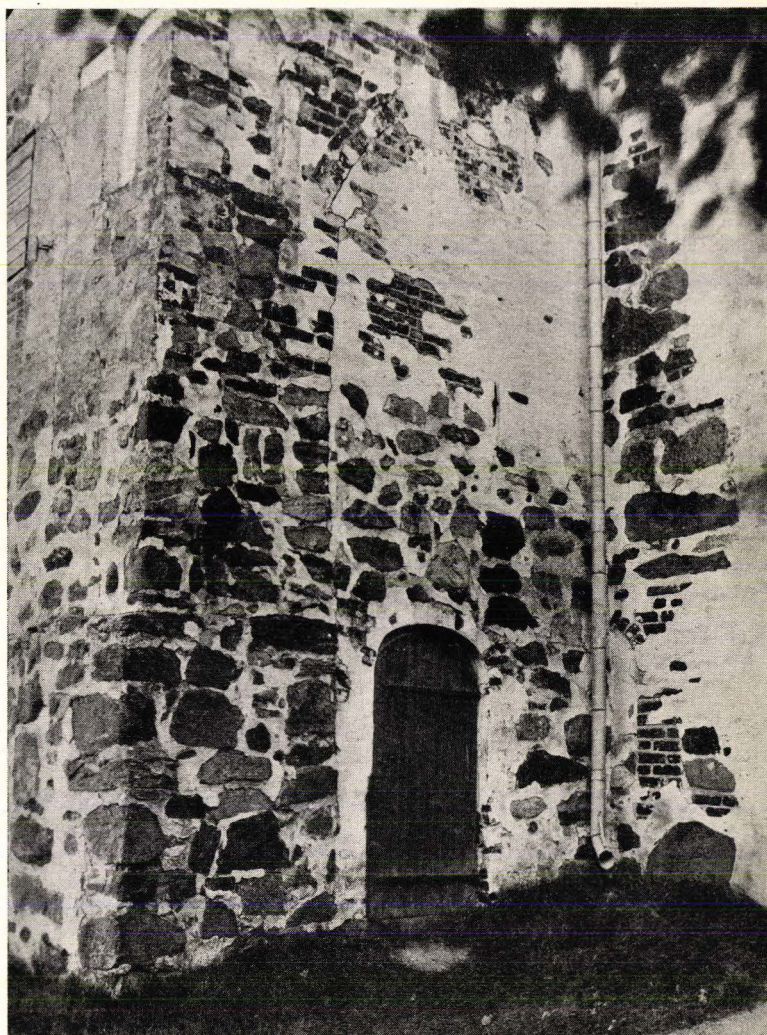

Bild 80. S. Marie. Tornets södra sida. Foto NM.

mycket oregelbundna, små »holländska» tegel ($26 \times 12,5 \times 6$ cm), vilket talar för att den faktiskt ägt rum först på 1600-talet. Samtidigt igenmurades en nisch för en helgonbild i långhusets gavel, vilken delvis kom bakom igenmurningen.

I de båda pelarnas av gråsten uppförda nedre partier finnes på västra sidan, ca $2\frac{1}{2}$ m över markytan, en liten avsats. Detta måste bero på att pelarna ursprungligen haft blott denna höjd. En granskning av deras övriga sidor bekräftar detta antagande (se bilderna 65 och 80). Troligtvis har tornbygget avbrutits och man har t.v. nöjt sig med ett högt klockstall av trä

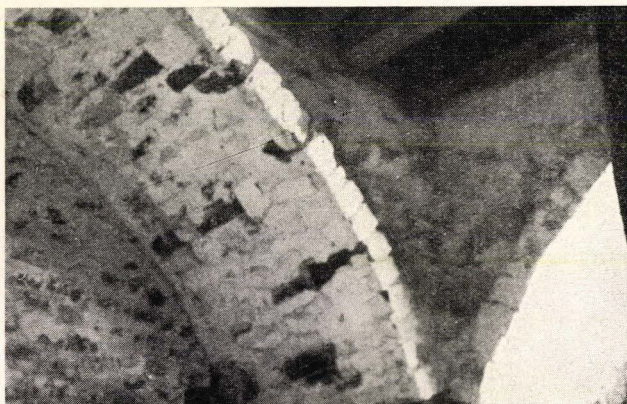

Bild 81. S. Marie. Valvanfang i tornet. Foto förf.

uppburet av pelarna och västgaveln. När tornbygget sedan fortsattes, så murades pelarnas fortsättning nedtill av natursten, men högre upp övergick man till tegel för att underlätta murandet av arkadbågar och blinderingar. De sistnämnda utgöras av fyra smala nischer, en på envar av pelarnas ytter-sidor. Nischernas botten ligger i nivå med arkadbågarnas anfang, medan deras trubbvinkliga övre avslutning är i linje med arkadbågarnas hjässpunkter. Strax nedanför nischernas övre avslutning utgå från dem åt vardera sidan grunda horisontalband, av vilka de yttre mötas i hörnen. Valvanfang på tornets alla tre inre sidor visa att man ursprungligen avsett att välva botten-våningen (bild 81). Den norra arkadbågens anfang vilar på långhusets hörnkontrefor och stöttas dessutom av gråstenshällar, som delvis inmurats i västgaveln. Den södra bågens östra anfang är infällt i den upphuggna väst-

gaveln. Tegelmått i pelarna: $30,5 \times 14 \times 8,5$, i arkadbågarna $30-31 \times 14-15 \times 8-8,5$ cm.

Klockrummet finnes i tornets andra våning, ovanpå den öppna bottenvåningen. I envar av klockrummets tre väggar finnes en segmentbågig ljudöppning i en rektangulär yttre nisch. Öppningarna äro 100, resp. 105 och 97 cm breda och alla ca 114 cm höga. Tegelmåtten äro desamma som i bottenvåningen. Väggaras krön ligger nu 1 m under horisontalbandet i långhusets västgavel. Denna höjd torde också vara klocktornets ursprungliga, ty i kyrkans västgavel finns inte något som skulle tyda på att tornet tidigare varit högre än nu. Dess höga sadeltak, vars gavelröste alltid varit av bräder, har sålunda från första början dolt en del av västgavelns blindering.

Av det ovensagda framgår också klocktornets tidsställning i förhållande till långhuset. Anfanget för norra sidans arkadbåge är inhugget i hörnkontreforens tegelparti, varför tornets övre del måste vara yngre än detta. Men eftersom kontreforens övre delar äro samtida med gavelrösten (se nedan), så måste klocktornet beteckna det sista medeltida byggnadsskedet i S. Marie kyrka. Också pelarnas äldsta, nedersta delar måste vara yngre än långhuset, eftersom den ena pelaren står mitt framför nischen i väggen.

Altarna

Huvudaltaret vid östra väggen under korfönstret har förstörats ett par gånger under senaste sekel. Det täcktes ursprungligen av en granitskiva, som var prydd med inhuggna kors i mitten och i de yttre hörnen. I altarets södra sida fanns en förvaringsnisch.¹ — Kyrkan måste under medeltiden också ha haft flera sidoaltaren, ty av bevarade uppgifter att döma har den haft talrika helgonbilder. Spåren efter sidoaltarna ha dock omsorgsfullt utplånats under senare tid, och endast i ett par fall kan man numera med ledning av valvmålningarna fastställa var ett sådant ursprungligen stått. I södra sidoskeppets fjärde travé finnas sålunda flere textfragment: i södra valvkappan, delvis på själva gördelbågen, läses »Ave Maria», ovanför fönstret i södra väggen läses »Sancta mar» och »ora pro nobis» och valvets slutsten prydes av majuskeln M (se bild 77). Synbarligen har hela denna travé upptagits av ett sidoaltare helgat åt den Heliga Jungfrun.² På norra väggen finnes en bild

¹ Nationalmuseets hist. avdelnings arkiv.

² C. Frankenhaeuser, *Räntämäen kirkon maalaukset*, SM 1910, s. 11.

av S. Lars med sitt halster och ett sidoaltare har möjligen funnits under bilden, ty kyrkan har också haft en träskulptur föreställande S. Lars. Denna brann dock upp år 1872. Av samma orsak bör kyrkan också ha haft ett åt S. Birgitta invigt altare.

De båda nischerna i vapenhuset ha säkerligen också varit avsedda för helgonbilder. Deras stora höjd och bredd — 210 resp. 180 cm — tyder på att de icke varit avsedda för någon enstaka figur, utan för någon större bildframställning. Detsamma gäller om den stora nischen i sakristians norra gavel (se bild 68). Också den igenmurade nischen i västgaveln har hört till ett friluftsaltare.

Ett speciellt uppmärksamhet förtjänar »stenbordet» vid sakristians östra vägg, under fönstret (se bilderna 67 och 71). Det härstammar från medeltiden men har senare blivit förändrat. Ett år 1780 fattat beslut om dess rivande förverkligades lyckligtvis icke. Altaret är öppet mot norr och har alltså endast två murade sidor. Den södra sidan är icke i förband med sakristieväggen. Tegelmåtten äro desamma som i sakristians övriga delar eller $27-28 \times 13 \times 8$ cm, och redan på denna grund måste altaret vara medeltida. I södra sidan finnes en rundbågig nisch, 56 cm bred och 76 cm hög. Altarets placering utvisar att det icke varit ett prästaltare, såsom t.ex. altaret vid östväggen i Hattula sakristia, utan avsett för allmännare bruk. Det har uppförts för att tjäna som högaltare under ett kortvarigt mellanskede, då kyrka icke fanns (se sid. 106). — I sakristian har funnits ett annat altare under nischen i väggen öster om dörren till kyrkrummet.

Byggnadshistoria

S. Marie kyrkas äldsta öden äro intimt sammanflätade med Korois biskopskyrkas historia. De två grundläggande problem, av vilkas rätta lösning varje framställning av kyrkans äldre historia blir beroende, äro följande: När flyttades biskopssätet från Nousis till Korois och hurudana voro de kyrkliga förhållandena på sistnämnda plats då? Var kyrkan i Korois samtidigt biskopskyrka och församlingskyrka eller fanns det en särskild församlingskyrka? — Den enda urkund, som belyser frågan om biskopssätets flyttning, är påven Gregorius IX:s bekanta bulla år 1229, vilken i avskrift bevarats i Åbo domkyrkas svartbok. Om kyrkan i Korois berättar biskopskrönikan att

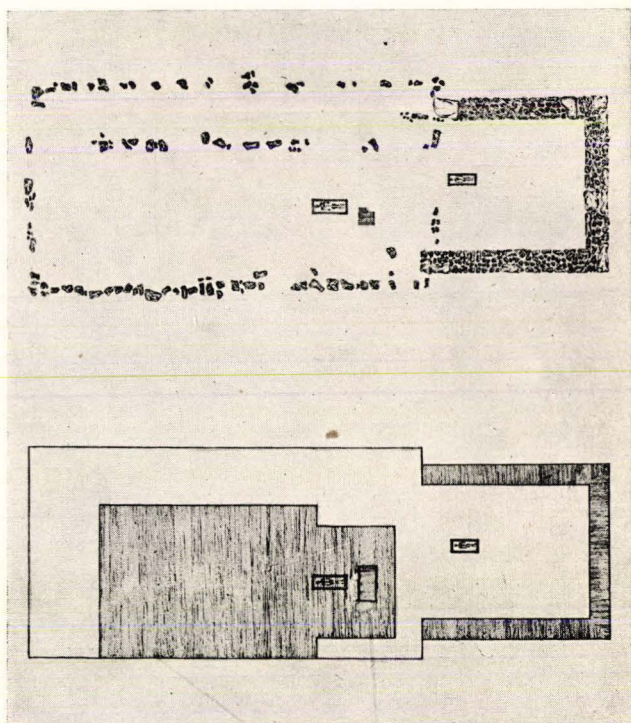

Bild 82. De båda kyrkorna i Korois. Efter Kronqvist.

tre biskopar blivit begravda där — Bero år 1258, Ragvald I år 1266 och Katillus år 1286,¹ men om dess tidigare ställning utsäga varken urkunder eller ruiner någonting alls. Våra äldre medeltidshistoriker tolkade bullan så, att biskop Tomas lyckades utverka att biskopssätet fick flyttas från Nousis till Röntämäki (Korois)², och professor Jaakkola antager, att tanken på en förflyttning vaknat år 1228 och sedan förverkligats på det sätt bullan antyder.³ Den äldsta kyrkan i Korois måste alltså ha uppförts under biskop Tomas tid och efter år 1229 (bild 82). Då hans närmaste efterträdare, Bero och Ragvaldus I, blivit begravda i denna kyrka, kan den ha utvidgats och fått sitt nya gråstenskor först under biskop Katillus tid eller mellan 1266 och 1286.⁴ Att kyrkan i Korois över huvud taget utvidgades, bevisar å andra

¹ Juusteen — Porthan, *Chronicon*, s. 140, 142, 146, 147, 152. FMU I n. 135 och 161.

² Yrjö Koskinen, *Suomen kansan historia*. Kolmas painos, sid. 51. O. A. Forsström, *Suomen keskiajan historia*. sid. 98.

³ Jalmari Jaakkola, *Suomen varhaiskeskiaika*, sid. 263.

⁴ Kronqvist, a.a., sid. 12.

sidan, att uppförandet av en domkyrka i Åbo vid denna tidpunkt ännu icke var påtänkt. I annat fall hade man knappast brytt sig om att förstora kyrkan i Korois. Uppförandet av gråstenskor måste nämligen anses innebära, att också ett nytt långhus av samma material var påtänkt. Tanken på en överflyttning till Åbo har alltså uppstått först under biskop Johannes I:s tid och denne har också börjat förverkliga tanken.¹ Biskopskyrkan i Korois torde ha förstörts under härjningståget år 1318, men då reste sig redan den nya domkyrkan på Unikankare i Åbo och biskopens residens hade flyttats till Kustö.² Det på sätt och vis övergivna biskopssätet i Korois var alltså ett lätt byte för fienden. I Korois daterade skrivelser visa emellertid, att biskoparna — åtminstone Bengt, Konrad Bitz och Magnus Stjernkors — tidvis också senare uppehöll sig där.³ Under sådana omständigheter har säkerligen gråstenskoret allt fortfarande begagnats av biskoparna, och kyrkan har icke blivit en församlingskyrka efter förstörelsen år 1318. Biskopskyrkan i Korois har alltså existerat från år 1229 till år 1318 och tjänat som biskopskyrka från grundläggningen och tills Åbo domkyrka blev färdig.

Det är givetvis otänkbart att Räntämäki, i vars närhet Korois handelsplats låg, skulle ha saknat organiserad församlingsverksamhet och egen kyrka före år 1229, och där måste följaktligen ha funnits en församlingskyrka redan före biskopssätets förflyttning från Nousis. Då denna kyrka inte kan ha legat på den plats, där biskopskyrkan sedermera uppfördes, återstår endast möjligheten att den låg på S. Marie kyrkas nuvarande plats. Biskopskyrkans senare öden utesluta möjligheten, att det var en äldre församlingskyrka, som år 1229 gjordes till biskopskyrka. Än mindre kan man tänka sig att den skulle ha använts som församlingskyrka ända till plundringståget år 1396. I sådant fall hade man nämligen säkert efter branden 1318 utnyttjat gråstenskoret, som givetvis stod kvar, och uppfört församlingskyrkan i anslutning till detta. Att så icke skedde måste bero på, att det redan då fanns en träkyrka på den plats, där S. Marie kyrka nu står. Denna Korois äldsta församlingskyrka måste ha funnits till redan år 1188, det år, då Korois första gången nämnes. Novgorods krönika för detta år omnämner nämligen stridigheter mellan stadens köpmän och Gotlands tyskar och varjager i Koruzk och Novotoršek, vilka

¹ Kronqvist, a.a., sid. 39 ff.

² Porthan, *Opera selecta* I, sid. 170.

³ Svartboken sid. 57 och 550. — FMU V, sid. 4.

orter ansetts åsyfta Korois och Åbo.¹ Ytterligare må påpekas, att församlingskyrkan inte kan ha legat invid biskopskyrkan på Korois-udden, eftersom inga lämningar av en dylik kyrka anträffats vid grävningarna på platsen. Kyrkan brändes år 1198, uppfördes på nytt och brann ånyo år 1318. Den var givetvis helgad åt jungfru Maria.

Stensakristian i S. Marie kyrka måste ha existerat redan år 1318. Dess plan med en spiraltrappa, som öppnar sig utåt, visar att den uppförts i anslutning till en tidigare träkyrka, och denna brann ju nämnda år. Att gråstenskoret i Korois icke utnyttjades efter branden detta år måste också delvis bero på, att det fanns en stensakristia i S. Marie, varför församlingskyrkan återuppfördes där. Sakristian kan dock vara betydligt äldre än så. Dess byggnadsdetaljer visa nämligen ingen som helst inverkan från Åbo domkyrka, och detta måste bero på att den redan stod färdig, då biskop Johannes satte i gång domkyrkobygget. Sakristians oornerade gavel och korsvalv med halvstensribbor, vilka detaljer anknyta den till vår äldsta sakristietyp, stöda också denna datering. Ett tredje stöd är Ingigerds gravsten. Dr Nordman har på ett sätt, som icke lämnar rum för några som helst tvivel, visat att årtalet på stenen bör läsas 1290.² Stenen är sliten, men för övrigt väl bibehållen. Den kan följaktligen icke ha varit placerad i ett kyrkrum, som brunnit, ty i så fall hade den blivit förstörd av hettan och av nedrasande takkonstruktioner. Eftersom både Korois' och S. Marie kyrkors långhus måste ha brunnit år 1318 och stenen icke heller kan ha stått i Korois ovälvda gråstenskor, måste dess ursprungliga plats vara S. Marie stensakristia, som alltså är äldre än från år 1290.

Efter branden år 1318 måste långhuset i S. Marie återuppbyggas från grunden. Men vid samma tillfälle brann också den nya domkyrkan i Åbo, och reparationsarbetena där gestaltade sig till en storstilad utvidgning av kyrkan. Dessa arbeten verkade givetvis hämmande på den övriga kyrkliga byggnadsverksamheten i landet, icke minst i S. Marie. Å andra sidan kom det väl icke längre i fråga att ens för tillfälligt bruk uppföra ett långhus av trä. På detta sätt kom stensakristian att en längre tid få tjäna såsom gudstjänstlokal. Att stenkyrkan år 1318 ännu icke påbörjats visas av förhållandet mellan sakristians sydgavel och norra långhusväggen. Av orsaker, som närmare

¹ Jaakkola, a.a., sid. 157 ff.

² FM 1934 och 1944.

refererats på tal om kyrkorna i Karis och Lojo, skulle dessa oliktidiga byggnaders murliv icke kunna ligga i samma linje, om stenkyrkan uppförts omkring en bibehållen träkyrka. En närmare datering av långhuset få vi genom att jämföra det med S. Karins kyrka. Stensakristian i S. Karins uppfördes av ribbteglén att döma vid 1300-talets mitt och långhuset, som planerades tvåskeppigt men lämnades ovälvt, är något yngre. I början av följande sekel välvdes det treskeppigt. Formteglén visa att bygget inspirerats av Åbo domkyrka.¹ Långhuset i S. Marie skiljer sig i två avseenden väsentligt från S. Karins: Långhuset har från början planerats och utförts treskeppigt, och formteglén vittna ej om någon som helst påverkan från Åbo domkyrka. Det måste alltså vara yngre än den första byggnadsetappen i S. Karins. Att det icke är äldre visas därav att de formtegeltyper, som användes i domkyrkan efter branden 1318, likaledes saknas, medan de förekomma bl.a. i Reso kyrka.² — Långhusets hela konception vittnar om att det inspirerats av nyländsk kyrkoarkitektur. Treskeppigheten, de kvadratiska pelarna, korsvalven med Andreaskors, äro drag, som upptagits från detta håll. Då de spjutpetsliknande ribbteglén saknas, medan såväl femsidiga som trubbvinkliga förekomma, måste kyrkan vara rätt sen och torde kunna tidfästas till början av 1300-talets sista fjärdedel. — Byggnadsplanen synes ha förändrats något under arbetets förlopp. Vindstrappans norra vägg har nämligen murats av formtegel (se sid. 91), vilka av formen att döma varit avsedda för kyrkans planerade åttkantiga pelare — också ett nyländskt drag. — Långhusbygget räckte övanligt länge, och under mellantiden fungerade sakristian som tillfällig kyrka. För detta ändamål uppfördes vid östväggen ett altare, vilket har begagnats som ett fullständigt gudstjänstaltare.

Långhuset i S. Marie rönt på 1390-talet samma olycksöde som Åbo domkyrka. Händelsen belyses av ett par avlatsbrev. Det ena är utfärdat av ärkebiskop Henrik i Uppsala den 27 september 1396, det andra av biskop Bero Balk i Åbo den 23 november samma år. I båda breven utlovas 40 dagars avlat åt dem, som vissa bestämda högtidsdagar besöka Åbo domkyrka, S. Olofs klosterkyrka, Åbo hospital, S. Karins kyrka eller S. Marie kyrka.³ Också S. Marie kyrka har alltså härjats av eld i samband med vitaliebrödernas

¹ Kronqvist, a.a., sid. 58 ff och sid. 68.

² Kronqvist, a.a., sid. 57.

³ Svartboken 209—210.

plundringståg nämnda år. Denna gång var det dock blott vattentaket av trä som förstördes. Kyrkans bevarade triumfkrucifix och eventuella andra äldre skulpturer — en madonnabild från 1300-talet brann år 1872 — visa nämligen att själva kyrkrummet förblev oskadat. Av gavelröstens nuvarande konstruktion framgår, att de tidigare varit uppförda helt och hållet av gråsten.

I samband med reparationen efter branden uppfördes också vapenhuset och klocktornets pelare. Tidigare har påvisats att tegelmurningen i södra murens yttervägg är samtidig med de nya korvalven (sid. 95). En närmare granskning av väggen utvisar emellertid, att gråstensmuren inte rivits vid vapenhuset, men väl på ömse sidor av detta. Skarven mellan gråstens- och tegelmurning är parallell med vapenhusstakets fall. (bild 79) Likadana tegel som i södra väggen ha använts endast i ett alldeles smalt bälte i väggens övre del. Vapenhuset är alltså yngre än långhuset och äldre än södra väggens ommurning. Jag är därför benägen att hänföra vapenhusbygget till de arbeten, som utfördes efter branden på 1390-talet, och daterar den till 1400-talets första fjärdedel. Ett stöd för denna datering är dess oornerade gavel och vanliga korsvalv.

Samtidigt uppfördes också det nuvarande klocktornets gråstenspelare vid västra gaveln. Deras placering visar nämligen att klockstället icke hörde till den ursprungliga byggnadsplanen. Den norra pelaren står i linje med hörnkontreforen, som alltså måste ha funnits på platsen då pelaren byggdes. Den södra pelaren står nästan mitt framför västgavelns nisch. Denna hade givetvis fått en annan placering om klockstället hade hört till den ursprungliga plan. Det är icke längre möjligt att avgöra, om det var meningen att bygga själva klockstället av trä eller om arbetet på ett klocktorn av någon anledning avbröts.

Också målningarna i långhusets västra del kunna med stor sannolikhet hänföras till denna byggnadsetapp. Bland dem finnes Olaus Magni vapen, och målningarna ha på denna grund daterats till hans episkopat (1450—1460) eller till hans tid som domprost.¹ Ovanför och till vänster om skölden finnes en text i minuskler, vilken dock icke längre kan tolkas. Detta vapen kan inte vara biskop Olaus Magni'vapen, ty det finns i norra sidoskeppets tredje travé, i norra valvkappan, och det saknar biskopsvapnets krönande mitra (bild 83). Men härtill kommer att målningarna äro så pass primitiva, att

¹ Frankenhæuser, a. a., SM 1910, s. 9.

Bild 83. S. Marie. Olaus Magni vapen. Foto NM.

Olaus Magni inte personligen kan ha haft något att göra med deras tillkomst, utan de ha målats medan han före sin utnämning till domprost vistades utomlands. Han har endast uppträtt som donator. Jämte vapen finnas bland målningarna också vapenimitationer, vilka hänsyfta på de oadliga personer, vilka jämte Olaus Magni uppträdde som donatorer. Målningarna kunna följaktligen dateras till början av 1430-talet. Detta utesluter ej, att de höra till byggnadsetappen efter branden 1396. Avlat beviljades visserligen redan hösten 1397, men insamlandet av medel tog ock sin tid, varjämte de samtidiga arbetena i Åbo domkyrka måste ha inverkat fördröjande. Östravéernas omvälvning kan däremot icke ha ägt rum under Olaus Magni tid, ty de ha icke likadana målningar som de västliga travéerna.

Nästa stora byggnadsetapp i S. Marie kyrka är just östtravéernas omvälvning. Långhusets östligaste pelarpar rives och ersättes med två rundpelare — de enda rundpelarna i våra medeltida kyrkor. Arkadbågarna förnyas och slutligen slås nya, högre valv i alla sex korttravéerna. Byggmästaren har emellertid inte nöjt sig med att giva själva valven en högre resning, han har också placerat valvanfangen högre upp än tidigare, vilket i sin tur nödvändiggjort murandet av särskilda sköldmurar ovanför de nya arkadbågarna och ovanför den nya gördelbågen mellan andra och tredje travén. Sidoskeppen få som förut korsvalv med Andreaskors, men mittskeppet får rikt utformade stjärnvalv. Teglen från de gamla valven användas

ånyo. Samtidigt ommuras södra murens yttervägg delvis av tegel, varjämte kontreforeernas övre delar rivs och, också de, ommuras av tegel. Att dessa sistnämnda arbeten äro samtida visas både genom tegelmaterialets likformighet och genom att kontreforeernas och södra väggens tegelpartier äro i förband med varandra liksom också hörnkontreforen är i förband med västgavelns tegelröste. Detta byggnadsskede kan under hänvisning till vad som s. 108 sagts om kalkmålningarna dateras till tiden efter Olaus Magni och, på grund av att klocktornet påbygges ännu senare, snarast till 1470-talet. Detta stämmer ju väl överens med gavelblinderingens beroende av Nådendals klosterkyrka.

Klocktornets uppförande till sin nuvarande höjd är så den sista medeltida byggnadsetappen i S. Marie kyrka. Blinderingen på pelarnas övre del kan betraktas som en variant av det bekanta Nådendalsmotivet. Klocktornet fullbordades emellertid ej; valv- och gavelröste saknas den dag som i dag är. På grund härav är jag benägen att tidfästa tornet till 1490-talets början, ty därefter började i vårt land oroliga tider, som varade till medeltidens slut.

Byggnadsetapperna i S. Marie kyrka torde alltså vara följande (se skisserna 84—87):

- I En träkyrka stod på platsen redan före år 1188 och brann 1198.
- II En välvd stensakristia anslutes till träkyrkan före år 1290.
- III Träkyrkan härjas av eld år 1318. I dess ställe uppföres ett långhus av sten, vilket välves i samma byggnadsetapp. Långhuset blev färdigt på 1370-talet. Dessförinnan tjänstgjorde sakristian som kyrka.
- IV Ett vapenhus och ett klockställ uppföres under 1400-talets första fjärdedel.
- V Ett storstilat ombyggnadsarbete av långhuset försiggår på 1470-talet.
- VI Klocktornet får sin nuvarande form på 1490-talet.

Ytterligare några ord om kyrkans medeltida skyddshelgon. Det är ju utan vidare klart att dess första skyddshelgon var jungfru Maria.¹ Men senare torde, som prof. Maliniemi påvisat, kyrkan ha fått ett andra skyddshelgon i S. Dionysios.² Till våra dagar har nämligen bevarats fragment av en Tyska Ordens kalender från 1300-talet. Detta exemplar har ingått i en bok, som

¹ Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, sid. 112.

² Malin, a.a., sid. 112, not 1.

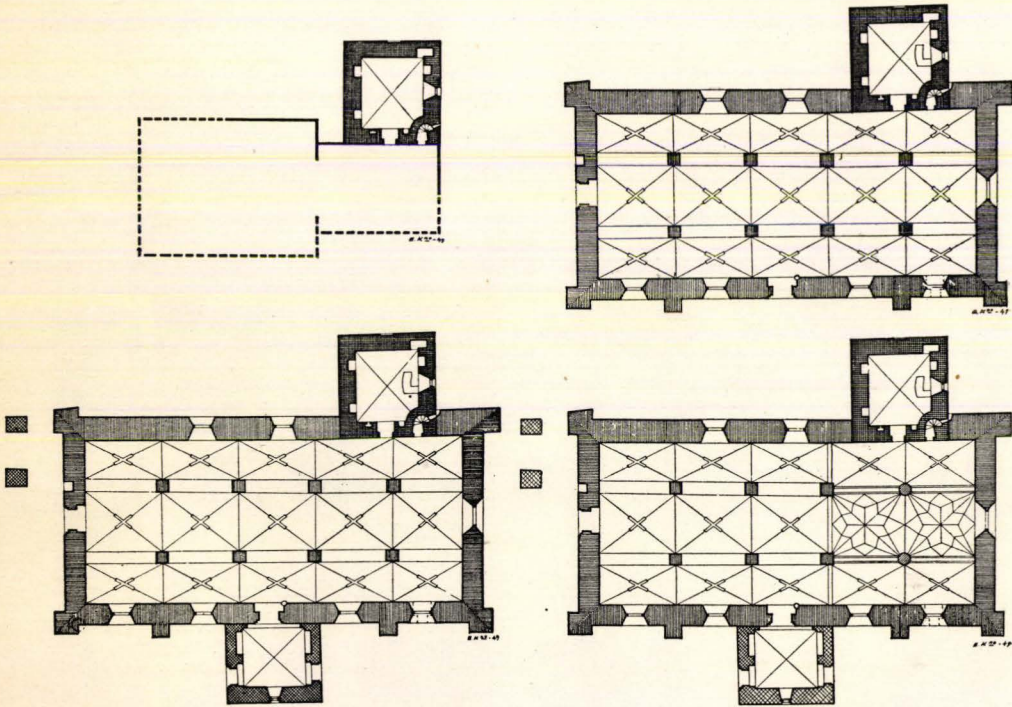

Bild 84—87. S. Marie kyrka. Byggnadsskeden I—II, III, IV, V.

vid 1400-talets mitt tillhörde S:t Marie kyrka, och där har S. Dionysius fest utmärkts som totum duplex.¹ Kyrkan synes alltså ha fått ett nytt skyddshelgon i samband med att långhuset fick sina målningar. Härpå tyder ju också den åt jungfru Maria helgade travén i södra sidoskeppet samt en träskulptur från 1400-talet, föreställande S. Dionysius. Denna skulptur brann tyvärr upp år 1872.

¹ Malin, a.a., sid. 111.

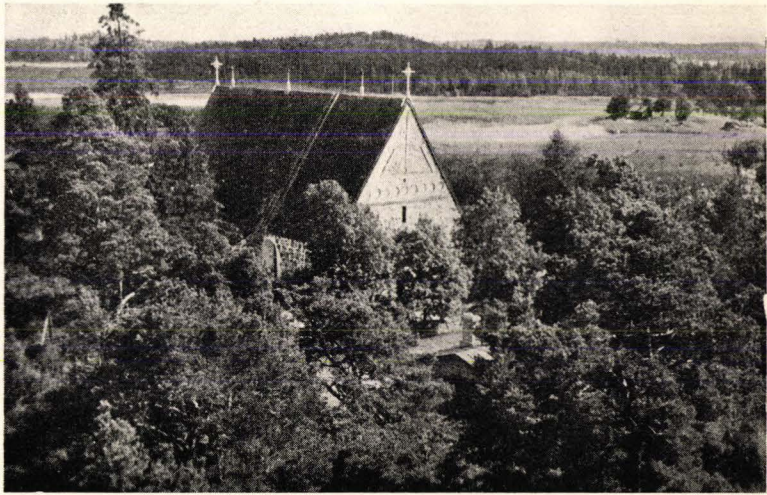

Bild 88. Nagu kyrka från NV. Foto förf.

Nagu kyrka.

I Nagu kyrka återfinna vi samma grundplan som i de tidigare behandlade kyrkorna: ett rektangulärt långhus, till vilket en sakristia ansluter sig i norr och ett vapenhus i söder. Ett avvikande drag är däremot förekomsten av ett mindre rum, den s.k. lillkyrkan, väster om sakristian. Lillkyrkans östra och södra väggar bildas av sakristians, resp. långhusets ytterväggar, varför endast två nya väggar behövt uppföras. Också Nagu kyrka är resultatet av en lång utveckling, som genomlöpt de för den medeltida kyrkobyggnadsverksamheten karaktäristiska stadierna. Äldst är också här sakristian, vars södra vägg stumt skjuter in i långhusväggen.¹ Nagu kyrka var helgad åt S. Olof

Sakristian

Sakristians väggar äro helt och hållet uppförda av gråsten. Gavelröstets enda utsmyckning är en rektangulär ljusöppning, som mäter 70×57 cm och täckes av en gråstenschäll (bild 91). Teglen i ljusöppningens poster mäta 28—28.5×14×8—9 cm.

¹ I Nationalmusei historiska avdelnings arkiv finnes mag. Sigrid Nikulas beskrivning av Nagu kyrka. Min framställning bygger likväl på iakttagelser som jag gjort på platsen.

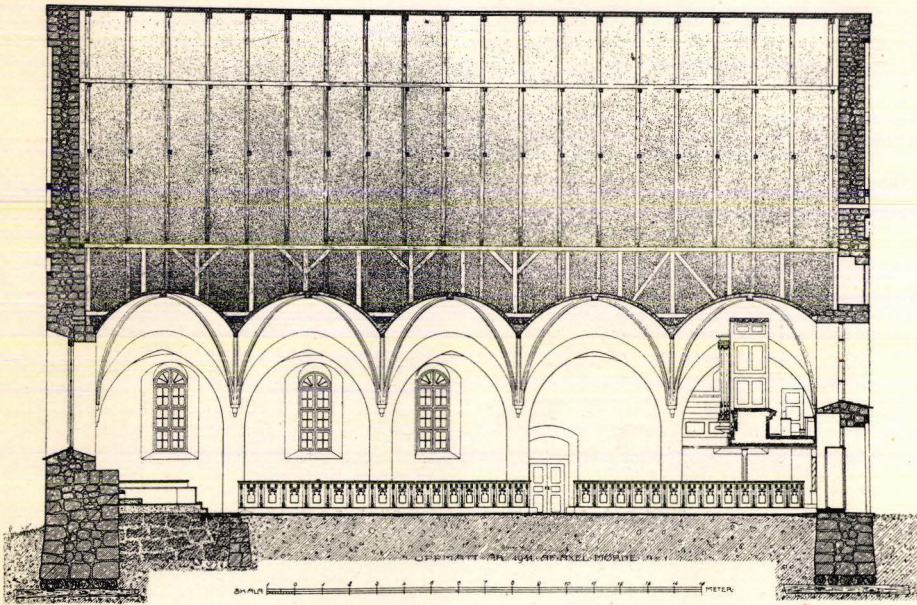

Bild 89. Längdsnitt genom Nagu kyrka. Uppmätning av Axel Mörne. NM.

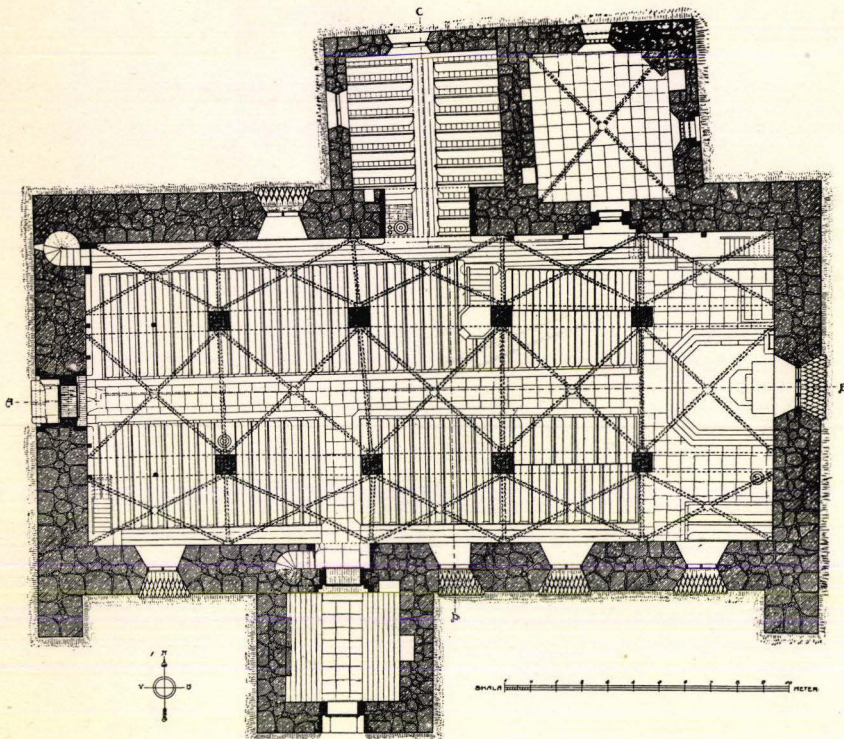

Bild 90. Plan av Nagu kyrka. Uppmätning av Axel Mörne. NM.

Bild 91. Nagu kyrka från NO. Foto förf.

Sakristian har en enda dörröppning, vilken leder till kyrksalen. Den härstammar från medeltiden och har i stort sett bevarat sitt ursprungliga utseende. Själva dörröppningen är närmast rundbågig med tre raka språng på kyrksidan och en segmentbågig nisch på sakristiesidan (bild 92). Tegelmått: $? \times 14 \times 8 - 8.5$ cm.

Av sakristians två fönsteröppningar har den i östra väggen i stort sett bevarat sin medeltida form. Den är rektangulär med inåt skrånande poster, har ett språng i yttre murlivet och täckes på yttre sidan av en gråstenshäll (bild 93). Fönsteröppningen är 93 cm bred och 110 cm hög. Teglen i posterna mäta $? \times 13 - 14 \times 8 - 8.5$ cm. Medan denna öppning endast obetydligt förändrats i senare tid, har däremot fönstret i norra väggen, som dock finns på sin ursprungliga plats, väsentligt förstörats. Dess tak utgöres av en stenhäll, som i yttre murlivet bildar ett rätvinkligt hak (jfr bild 91). Sannolikt ha de ursprungliga posterna haft likadana hak, och detta fönster har alltså tidigare haft samma utseende som det östra fönstret. Det har troligen utvidgats år 1793, vilket är en ommurning av sakristiefönstret omnämnes i kyrkoräken-skaperna.¹

I sakristian finnas tre förvaringsnischer. I östra väggen finnes norr om fönstret en brädfodrad nisch, som är 78 cm hög, 85 cm bred och 70 cm djup. Dess tak och botten bildas av stenhällar, medan posterna äro murade av 8—8.5 cm tjocka tegel. Den södra väggens ena nisch mäter $70 \times 70 \times 60$ cm.

¹ Räk. 1793. Nationalmusei arkiv.

Dess tak, botten och bakvägg utgöres av stenhällar. Den norra nischen i samma vägg är brädfodrad och mäter $115 \times 50 \times 35$ cm.

Sakristians kryssvalv är murat av vanliga tegel, vilka mäta $28-29 \times ? \times 8-9$ cm. Valvribborna bestå av formtegel, vilkas form framgår av bild 94 a. De stiga från tillhuggna kalkstenskonsoler (bild 95) och i deras föreningspunkt finnes en rund slutsten av samma material (bild 94 e). Slutstenen torde sakna huggen deko-

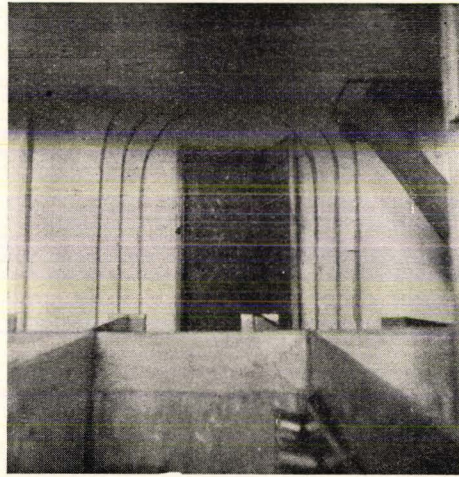

Bild 92. Nagu kyrka. Sakristians dörr.
Foto NM.

rotation, ty eventuella ornament skulle otvivelaktigt skymta igenom den tunna överkalkningen. — På sakristievinden kan man iakttaga, att de västra och östra valvkapporna vila på respektive väggars krön och att det i norra långhusväggen finnes en stor nisch, som är 180 cm bred och 123 cm djup. Posterna nå fram till det inre murlivet och vila delvis på den södra valvkappan. Bakväggen är nedtill uppförd av gråsten, upptill av tegel av en halv stens tjocklek. Tegelmått: $29.5-30 \times 14 \times 8-9$ cm. Den är icke i förband med posterna och måste följaktligen vara yngre än dessa. Då man vid uppförandet av norra långhusväggen icke kommit att slå någon avlastningsbåge ovanför sakristieväggen, har man i stället genom utsparandet av denna nisch velat minska det tryck, som den södra valvkappan hade att uppbära. Nischens sidoväggar ha uppförts under sakristians vattentak för att uppbära den del av långhusväggen, som finns ovan sakristian. Detta framgår också av en sned fog i östra posten på platsen för det gamla vattentaket. Av det ovanstående kunna följande fyra slutsatser dragas: 1. sakristians södra vägg har icke haft något gavelröste, 2. sakristians valv är yngre än dess väggar, 3. nischen i södra väggen är samtidig med norra långhusväggen, 4. nischens bakvägg är samtidig med kyrkrummets välvning. Denna del av sakristian kommer att med större noggrannhet behandlas i samband med långhuset.

Långhuset

Det rektangulära långhuset är 26.7 m långt och 12.5 m brett. Det är uppfört av gråsten med sparsamma inslag av tegel i gavelröstena samt i fönsteröppningarnas och portalernas omfattningar. Väggarna stiga från en något bredare sockel. På östgavelns yttre sida är denna fullt synlig och 60 cm bred. Den är här icke vågrät utan sluttar något mot söder. Likaså är sockeln synlig på norra väggens inre sida, där den är blott 30 cm bred. Den börjar ca 70 cm västerom sakristiedörren, saknas framför den s.k. lillkyrkan men återfinnes mellan denna och västgaveln.

Långhuset har fyra dörröppningar. I det nordvästra hörnet finnes i västra väggen en öppning, som leder till kyrkvinden. Den är 200 cm hög och 70 cm bred och täckes av en segmentbåge. Tegelmått: 29—30×14—14.5×8—9 cm. Spiraltrappan har föranlett en utbuktning i västväggen nästan ända upp till valvkappan. Trappstegen äro av gråsten och trappuppgångens väggar äro i huvudsak murade av samma material. Tegel förekommer i dess nedersta plan och upptill i dess väggar. Uppe på kyrkvinden slutar trappan i en öppning utan avtäckning. Öppningens nedre del blev igenmurad då valven slogos. — Sakristiedörren har ovan beskrivits. De återstående dörröppningarna äro portalerna i västra och södra väggarna.

Västgavelns portal är rundbågig med ett enda rakt språng på yttre sidan och en segmentbågig nisch på inre sidan. Nischen har delvis igenmurats under nya tiden. Tegelmått: 29—30×14—15×8—8.5 cm. I södra posten har också gråsten använts.

Södra långväggens portal har på yttre sidan två raka språng, på inre sidan en segmentbågig nisch och täckes av en segmentbåge. Det yttre språnget är rundbågigt, det inre slutar, där bågen borde börja. Tegelmått: 29—30×14×8—9 cm. I långhusväggen finnes en till vapenhusvinden ledande trappa, som börjar i nischens västra post (bild 96). Trappans nedre öppning täckes av en segmentbåge. Dess södra post är murad av gråsten, men norra posten och bågen av tegel, som mäta 30×14×8—8.5 cm. Trappstegen äro murade av gråsten, väggarna äro av gråsten med insprängda tegel. Trappans nedre del leder åt väster, men i dess mitt finns några spiraltrappsteg. Den övre delen leder åt öster och slutar i ett avlångt rum av trappans bredd. I rummets golv synes invid dess norra vägg en del av södra portalens

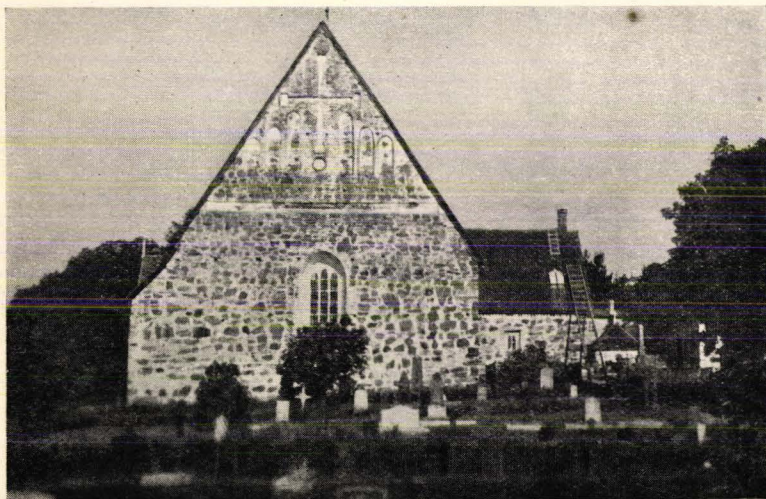

Bild 93. Nagu kyrka från öster. Foto förf.

båge. I rummets södra vägg finnes återigen en 65 cm bred och 150 cm hög dörr öppning med segmentbåge, vilken leder till vapenhusvinden (bild 96). Dörröppningens tegelmått: 29—30×13.5—14×8—8.5 cm. Trappuppgångens väggar äro jämna och intet tyder på att den senare skulle ha upphuggits i muren. De båda öppningarna äro bevarade i sitt ursprungliga skick. Trappan är följaktligen samtidig med långhuset och dess övre dörröppning har före vapenhusets uppförande öppnat sig direkt mot kyrkplanen. Det måste alltså ha funnits någon speciell orsak till att denna trappa överhuvudtaget byggdes. Då dess övre del bildar ett litet rum, där en person kan uppehålla sig, ha vi tydligen här att göra med en s.k. yttre predikstol. Prästen har talat genom öppningen i södra väggen. Märkligt nog har denna alltid haft sin nuvarande dörrform. Dess nedre del har alltså icke varit igenmurad med en låg tegelmur, vilket är regel beträffande dessa predikstolar. Öppningen påminner som sagt om en vanlig dörröppning och har även använts som sådan efter det vapenhuset uppförts. Möjligen har den också från början avsetts till dörröppning. Då vapenhuset byggdes flyttades predikstolen till dess sydgavel, där en talöppning finnes, såsom vi framdeles skola få se. — Strax öster om den södra portalen finnes i väggen en nisch för en helgonbild. Nischen är 125 cm hög, 75 cm bred och 48 cm djup. Då vapenhuset byggdes kom den att ligga inom detta. Nischens västra post är murad av tegel och i förband

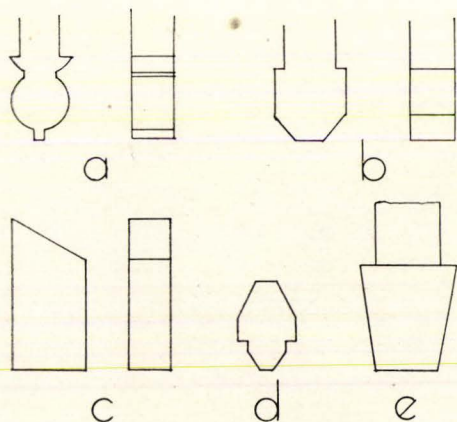

Bild 94. Nagu kyrka. Profiltegel.

Kyrkrummet har nu sju fönster, av vilka korfönstret, västgavelns fönster och tre av södra väggens fönster äro medeltida. Korfönstret har fullständigt bevarats i sitt medeltida skick (se bild 93). Fönsteröppningen är på yttre sidan rundat spetsbågig och på inre sidan segmentbågig. Teglen i fönsterposterna äro av samma storlek som de på andra ställen i långhuset använda och de inåt skrånande posternas hörn ha murats av särskilda formtegel (bild 94 c). Öppningen indelas av kalkstensspröjsar i tre spetsbågiga delar (bild 94 d). — Kyrkrummets övriga ursprungliga fönster avslutas av en segmentbåge. Ovanför halvstensbågen finnes i söder, men ej i väster, en rad löpare. I den södra väggens fönster, vilka alla förstörats år 1840, finns det jämte tegel också mycket gråsten i infattningarna.¹ De vanliga teglen mäta 29—30×13.5—14.5×8—8.5 cm. Hörnen äro murade av formtegel (bild 94 c). På inre sidan ha fönstren vid senare förstoringar förlorat sin ursprungliga form.

Fönstret i södra väggen strax öster om vapenhuset är i likhet med det norra fönstret av senare datum. Det förstnämnda har synbarligen huggits upp år 1840, då också sydväggens äldre fönster förstörades, ty i kyrkräkenskaperna finnes för detta

¹ Räk. 1840. Nationalmusei arkiv.

med portalens tegelinfattning. F.ö. äro nischens väggar murade av gråsten och den östra posten döljes nu av vapenhusväggen.

Det är möjligt, att långhuset haft en fjärde portal i norra väggen mittemot den södra portalen. Själva öppningen har visserligen fullständigt förstörts, då den s.k. lillkyrkan medelst en bred arkadöppning förenades med kyrkrummet, men två ovanför varandra placerade väggnischer i ytterväggen antyda, att en sådan kan ha funnits.

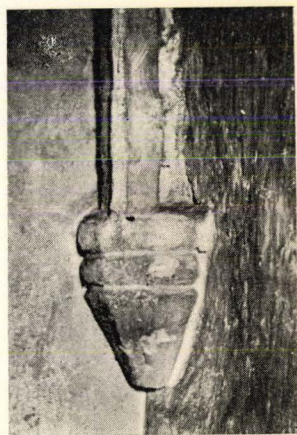

Bild 95. Kalkstenskonsol i sakristian. Foto förf.

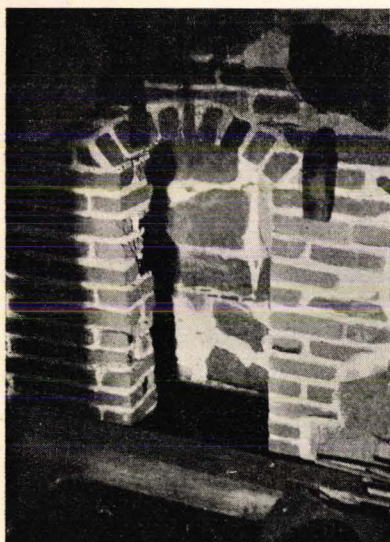

Bild 96. Vindsdörren i vapenhuset.
Foto NM.

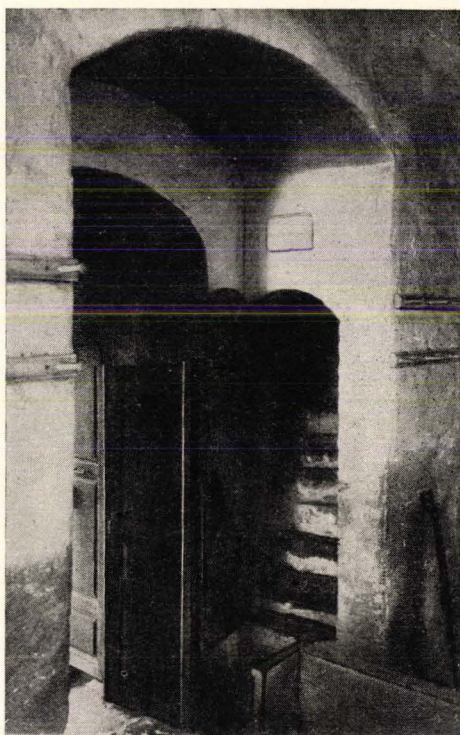

Bild 97. Nagu kyrka. Vapenhus-
trappans övre dörr. Foto förf.

är en anteckning: »betalades en murmästare för insättning av ett kyrkofönster».¹ Norra fönstret är mycket slarvigt murat och skiljer sig härigenom avsevärt från kyrkans övriga fönster. Det torde härstamma från år 1769, då ett nytt fönster höggs upp.²

Vid långhusets sydöstra och sydvästra hörn finnas hörnkontreforer av gråsten. Dessa äro nedtill i förband med väggen och alltså samtida med denna. En lodrät fog utvisar emellertid, att de först senare fått sin nuvarande höjd. Detta skedde antagligen i samband med kyrksalens välvning.

Kyrkrummet är treskeppigt, och mittskeppet är bredare än sideskeppen. Valven i de fem travéerna äro alla kryssvalv, slagna av vanliga tegel, som mäta 28—31 × ? × 8—9 cm, medan alla ribbtegel ha en femsidig synlig del (bild 94 b). Såväl arkad- som gördelbågar äro spetsiga. Också gördelbågarna bestå av vanliga femsidiga ribbtegel. Arkadbågarna återigen äro 75 cm breda,

¹ Räk. 1840.

² Räk. 1769.

och endast själva halvstensbågen är murad av tegel, resten är gråsten. Detta kan tydligt iakttagas i mittskeppet, vars valv äro något högre än sidoskeppens och ej vila direkt på arkadbågarna, utan på något högre belägna sköldbågar av gråsten (bild 99). På kyrkvinden är denna arkadbågarnas gråstensmurning också synlig. Ribbor och gördelbågar stiga från enkla, avtrappade vägg- och pelarkonsoler av tegel. I södra sidoskeppet är den andra pelarkonsolen, räknat från väster, en maskkonsol, som består av fyra delar, vilka utskurits i den våta leran och sedan bränts (bild 100). Det är skäl att påminna om att i Karis kyrka på motsvarande plats en mask är målad på konsolen.

De åtta pelarna ha ett kvadratisk tvärsnitt med 80 cm bred sida och äro uppförda av vanliga tegel, vilka mäta 30—31 × 14 × 8 cm. Kapital saknas givetvis, men åtminstone det östligaste pelarparet har ett slags murad bas, som är bredare än själva pelaren. Också de övriga pelarna kunna ha likadana baser, vilka dock icke nu äro synliga, emedan golvet senare höjts.

De omsorgsfullt slagna valven äro yngre än själva långhuset. Detta framgår dels av att vindstrappans övre öppning till sin nedre del igenmurats i samband med välvningen, dels av att trappans framspringande inre vägg upptill slutar under valvkappan och ungefär på samma höjd som den nämnda igenmurningen börjar. Dessa fakta i förening med den omständigheten, att nischen i norra väggen ovanför sakristian fått sin bakvägg först, då kyrkan välvdes, tyda på att kyrkrummets tillfälliga plafond var på en lägre nivå än väggarnas krön. I så fall böra dess bjälkhål kunna återfinnas under väggarnas rappning.

Gavelrösten

Långhusets båda gavelrösten äro rikt dekorerade. Karaktäristiskt för dem är det mycket sparsamma bruket av tegel — sådana förekomma egentligen blott i blinderingarnas omfattningar. Också de insänkta fältens botten bestå av gråsten, som rappats. Att båda gavelfälten äro yngre än själva långhuset framgår dels av de vågräta fogarna ungefär i linje med sidoväggarnas krön (jfr fig. 88 och 93), dels därav, att vindstrappans övre öppning lämnats ovälvd. I båda gavlarna finnes dessutom i samma nivå på inre sidan en avsats, och på denna en till den ursprungliga anläggningen hörande bjälke. Ovanpå dessa bjälkar ha sedan gavelrösten uppmurats. Bjälken i västra

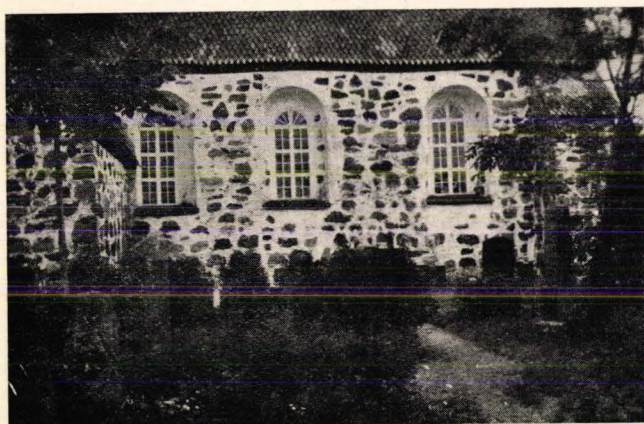

Bild 98. Nagu kyrka. Sydväggens fönster. Foto förf.

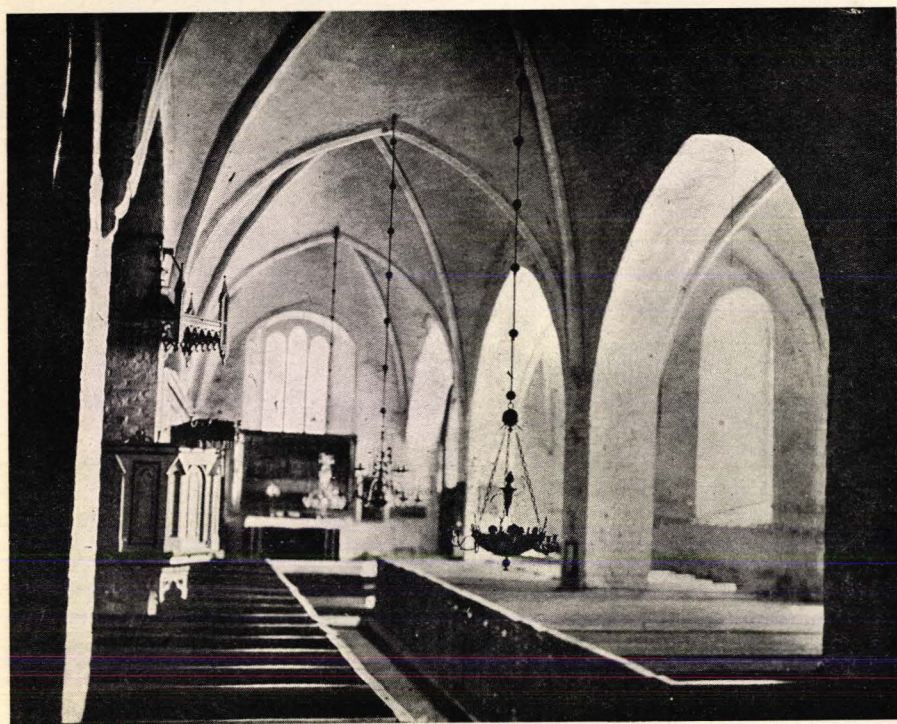

Bild 99. Nagu kyrka. Interiör. Foto NM.

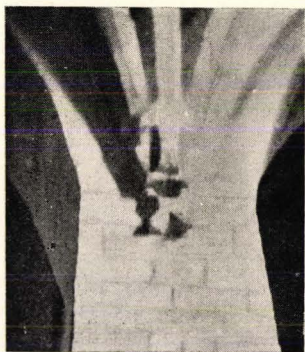

Bild 100. Nagu kyrka. Maskkonsol. Foto förf.

gaveln fortsätter ovanför trappuppgången. Denna konstruktion skulle ju sakna varje mening, om gavelrösten vore samtida med långhuset.

Den östra gavelns blinding har följande motiv: Överst ses ett likarmat kors med rektangulära, inåt avtrappade utvidgningar i ändan på varje korsarm. Under den nedre korsarmen finns en rundel och på vardera sidan tre svagt spetsbågiga nischer av olika höjd. De yttersta nischerna äro lägst belägna (bild 93). Allra nederst finnes ett horisontalband.

Västgavelns blinding behärskas likaledes av ett i gavelspetsen placerat likarmat kors, vars korsarmar sluta i små rundlar. Under korset finns ett horisontalband. Från detta utgår nära vardera ändan ett uppåtriktat och med takfallet parallellt band, vars yttre kontur böjer sig inåt en halvbåge. Under horisontalbandet finnes nio rundlar i rad. Nedtill avslutas blindingen av ett strömskift (bild 88). Ovanför den mellersta rundeln finns en liten, kvadratisk öppning och under strömskiftet i gavelns mittaxel en större ljusöppning. Denna är rektangulär och på yttre sidan 55 cm bred och 150 cm hög, medan motsvarande mått på inre sidan äro 85 och 163 cm. På vardera sidan täckes öppningen av en stenhäll, vilken på inre sidan uppbäres av två från posterna framspringande gråstenar. För övrigt äro posterna på yttre sidan uppmurade av tegel, som mäta $? \times 13 \times 8$ cm, medan de inre posterna bestå av gråsten så när som på ett par tegelvarv i nedre delen av den norra posten.

Vapenhuset

Vapenhuset (bild 101) är yngre än långhuset, ty dess väggar stå icke i förband med detta. Den södra gavelns rundbågade portal är på yttre sidan alldeles osmyckad och har på inre sidan en segmentbågad nisch, som dock senare igenmurats, så att den fått dörröppningens mått. Tegelmått: $30 \times 14 \times 8$ cm. I östra väggen finns på inre sidan en helt av gråsten murad nisch för en helgonbild. Nischen är 100×100 cm vid och 55 cm djup. På sid. 117 omtalades redan nischen i yttre långhusväggen, vars östra post nu bildas av vapenhusväggen.

Vapenhuset är ovälvt och har en plafond av trä. Till dess vind leder en trappa i södra långhusväggen, vilken ursprungligen hört till en yttre predikstol. Denna blev oanvändbar då vapenhuset uppfördes, men i stället inrättades en motsvarande predikstol i vapenhusgaveln. Till denna kom man fortfarande genom den nämnda trappan, vars talöppning nu blev dörröppning. Talöppningen i vapenhusgaveln mäter på inre sidan 95 cm i bredd och 86 cm i höjd, men avsmalnar utåt, så att motsvarande yttre mått äro 50 och 70 cm. De inre posternas hörn ha murats av formtegel (bild 94c); övriga tegel mäta $28-30 \times 14 \times 8-8.5$ cm. Insidans poster äro starkt förvittrade.

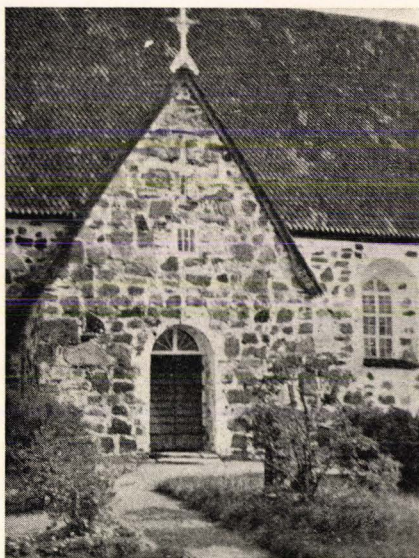

Bild 101. Nagu kyrka. Vapenhusets gavel. Foto förf.

Gavelblinderingen består endast av ett i gråstensmurverket utsparat kors, vars nedre arm dock har en infattning av tegel. Korset gör ett mycket klumpigt intryck. Korsarmarna sluta i rektangulära utvidgningar och i korsmitten finns likaså ett kvadratisk fält.

»Lillkyrkan»

Denna byggnad är belägen norr om långhuset och väster om sakristian. Dess norra vägg bildar en fortsättning av sakristiegaveln utan att dock vara i förband med denna och likaså slutar dess västra vägg stumt mot långhusväggen. Byggnaden har två fönster, ett litet rektangulärt i norra väggen och ett större rundbågigt i västra väggen. En bred arkadbåge förenar lillkyrkan med kyrkrummet. Traditionen och inventarielängderna veta berätta att lillkyrkan använts som gravkapell. Under denna benämning omtalas den bl.a. år 1837. Namnet »lillkyrkan» uppträder redan år 1698. Det kan dock ifrågasättas, om den ursprungligen varit avsedd till gravkapell och om den uppförts först under nya tiden. I dess västra vägg har nämligen funnits en bred, rundbågig öppning, i vars igenmurning fönstret nu finnes. Öppnin-

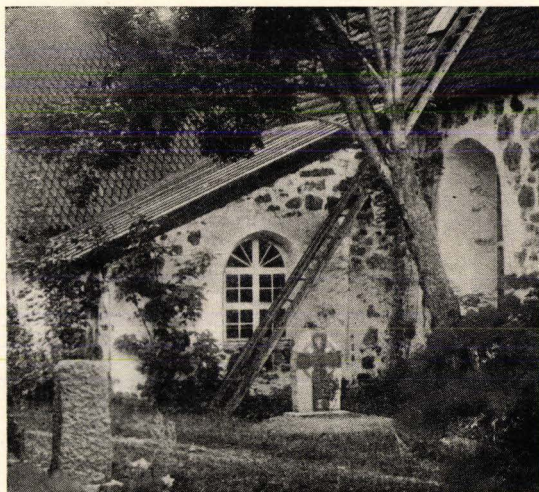

Bild 102. Nagu kyrkan. »Lillkyrkan» från W.
Foto förf.

gens omfattningar äro tydligt skönjbara såväl på inre som på yttre sidan (jfr bild 102). Denna båge är alltför bred för att den skulle ha kunnat tillhöra portalen till ett gravkappell. Tvärtom antyder den, att byggnaden varit öppen mot väster, i vilket fall lillkyrkan ursprungligen måste ha varit en förstuga framför långhusets norra portal. Ovan nämndes redan, att en dylik portal troligen har funnits, och detta antagande stödes av de två ovan-

för varandra belägna nischerna i långhusväggen. Dessa äro 46 cm djupa och 36 cm breda; den övre är 46, den nedre 50 cm hög. Deras poster och baksida äro murade av tegel, medan den 8 cm tjocka muren mellan dem består av gråsten och tegel. Tegelmått: 28—28.5×13—13.5×8—8.5 cm. Tegelmateriel och teknik visa, att nischerna äro samtida med långhuset, och det är svårt att förklara deras förekomst på annat sätt än genom att ställa dem i förbindelse med en portal. Denna förstördes, då byggnaden under nya tiden medelst en bred arkadbåge förenades med kyrkrummet, som behövde utvidgas. Denna teori om byggnadens ursprungliga förstugekaraktär får ett stöd av några uppgifter i kyrkoarkivet. Sålunda synes lillkyrkan redan år 1698 ha varit i rätt dåligt skick, eftersom man då beslöt vidtala en skicklig byggmästare att reparera densamma.¹ Av detta framgår ju alldeles tydligt, att byggnaden redan då måste ha varit rätt gammal och i behov av en grundlig reparation. Också orsaken till dess förfall framgår av urkunderna. År 1710 omtalas en vattenränna mellan sakristian och lillkyrkan och år 1728 göres en utbetalning »för nykyrkoröstets uppmurande».² Sistnämnda uppgift tyder på, att lillkyrkan ursprungligen haft ett sadeltak. Detta är också mycket sannolikt, ty man vet att den ända till år 1841 varit spåntäckt. Vi ha alltså

¹ Räk. 1698.

² Räk. 1710 och 1728.

tillräckliga skäl att anse lillkyrkan vara en under medeltiden uppförd förstuga framför den norra portalen. Den rundbågiga ingången fanns i förstugans västra vägg. En dylik förstuga vid norra långhusväggen är icke någon unik företeelse i vår medeltida kyrkoarkitektur. En motsvarande förstuga — som senare rivits — har sålunda funnits i Karkku kyrka, ehuru icke på samma plats. Och i S. Karins kyrka finnas invid portalen i norra långhusväggen bindstenar för en tillärnad förstuga. En definitiv bekräftelse av ovan anförda teori kan emellertid endast erhållas genom grävningar under kyrkogolvet.

Altarna

Det nuvarande stenaltaret under korfönstret är kyrkans ursprungliga högaltare, som emellertid utvidgats år 1851 eller 1852. Alla spår av eventuella sidoaltaren äro i kyrkan fullständigt utplånade. Av nischerna i väggarna kan man sluta sig till att det funnits två altaren i vapenhuset, av vilka det vid norra väggen före vapenhusets uppförande varit ett friluftsaltare. Ett annat sådant fanns vid norra långhusväggen.

Byggnadshistoria

Nagu socken omnämnes för första gången i en år 1395 ingången överenskommelse, enligt vilken Jakob Abrahamsson skulle till Knut Bosson överlämna Bo Jonssons finska pantlän, vilka han dittills innehafte.¹ Av urkunden framgår att Nagu nämnda år var en självständig socken, och denna hade givetvis en egen kyrka. Men detta lösryckta årtal säger oss ingenting om kyrkans byggnadstid, och endast med den jämförande byggnadsforskningens tillhjälp är det möjligt att bestämma tidpunkten för de olika byggnadsskedena.

Ovan har jag redan visat, att sakristian är stenkyrkans äldsta del och att dess valv måste vara yngre än själva byggnaden. Vissa byggnadsdetaljer i valvet, nämligen slutstenen, hörnkonsolerna och ribbteglén, hjälpa oss indirekt att fastställa också själva sakristiebyggnadens ålder.

Slutstenen (bild 94c) är huggen av kalksten och till formen avlång och i tvärsnitt rund, dock så att den övre ändan är större än den nedre. Den

¹ Hausen, FMU I s. 450.

övre ändan, som synes på kyrkvinden, är rundat fyrsidig och har kalkstenens naturliga yta, medan den nedre ändan är alldeles rund och släthuggen. Stenen påminner till sin form om den slutsten av kalksten, som vid gatuarbeten i Åbo år 1831 anträffades fastmurad i en murrest, som måste ha tillhört S. Olofs kloster. Professor Rinne, som publicerat stenen,¹ daterar den genom att fästa sig vid ornamentiken på dess nedre yta till 1200-talets slut eller senast ca 1300. Senare har han med hjälp av nyfunna paralleller till ornamentiken preciserat tidfästningen till 1200-talets mitt.² Utan att avlägsna överkalkningen är det visserligen ej möjligt att avgöra, om slutstenen i Nagu sakristia har huggna ornament eller ej, men i betraktande av kalklagrets ringa tjocklek förefaller detta som tidigare påpekat föga sannolikt. Men även om slutstenen sålunda saknar ornament, så förringar detta inte alls dess värde som hållpunkt för tidfästningen.

Tre av sakristians kalkstenskonsoler finnas kvar, den fjärde har synbarligen förstörts, då kakelugnen uppfördes. Alla konsoler äro exakt lika (bild 95) och påminna något om konsolerna i Åbo domkyrkas mittskepp, vilka också äro av kalksten och enligt prof. Rinne tillhöra domkyrkans tredje byggnadsskede.

Konsolerna och slutstenen av kalksten skulle alltså, tagna för sig, giva sakristievalvet en rätt hög ålder med en nedre tids gräns vid ca 1300. Alltför mycket kan dock icke byggas på slutstenens form, ty såväl denna som konsolerna visa sig genom sin teknik vara tillverkade av en utländsk mästare och äro antagligen importerade från Gotland eller kanske snarare från de ostbaltiska länderna. De kunna alltså ha kommit hit långt senare än deras ålderdomliga form i och för sig skulle förutsätta. Ett viktigt stöd för en senare datering är också ribbteglén, vilka påminna om ribbteglén i Åbo domkyrkas förlängda kor. Detta uppfördes under de omfattande nybyggnadsarbeten, som började på 1340-talet och slutade på 1360-talet.³ Ribbteglén skulle sålunda snarast tidfästa sakristievalvet till 1350-talet, och de utesluta i varje fall en avsevärt mycket tidigare datering, ty i sådant fall skulle ribborna gjorts av vanliga tegel, ställda på kant, och ej av formtegel.

¹ Rinne, *P. Olavin luostari ja rauniot Kaskenkadun ja Ison Hämeenkadun yhtymän tienoilla Turussa*. s. 36 ss.

² Rinne, *Turun tuomiokirkko keskiaikana I*, s. 161.

³ Kronqvist, a.a., s. 53.

Sakristian är äldre än valvet och tillhör vårt lands äldsta sakristietyp, som karaktäriseras av ett oornerat gavelröste av gråsten. Det nedre gränsåret för denna typ är ca 1300. Sakristian står ej i förband med det nuvarande långhuset, utan den måste från början ha hört till en nu försvunnen träkyrka. Denna dateras av sakristian till 1200-talet och har följaktligen haft ett kor, som var lägre och smalare än långhuset. När sedan en sakristia av gråsten uppfördes, anslöts den till träkyrkan sålunda, att av norra korväggen ett parti av samma bredd som gråstensväggen revs ned. Denna stöttade alltså såväl korets östra vägg som den återstående delen av norra väggen. Då den södra sakristieväggen saknar gavelröste och har samma höjd som de västra och östra väggarna, tyder detta på att träkyrkans kor haft just denna höjd. Upp till, mot korvinden, kunde sakristiegaveln lämnas öppen.

Byggandet av långhuset påbörjades i nordost med uppförandet av den öster om sakristian fallande delen av norra väggen, vars insida lades i linje med södra sakristiegavelns yttre murliv. Sedan fortsatte man med de andra väggarna. Trots de pågående byggnadsarbetena kunde denna begagnas ännu rätt länge. Det var först, då man började med norra långhusväggen väster om sakristian som dess rivande blev aktuellt. Sannolikt har man härvid förfarit på så sätt, att stenväggen uppfördes strax intill och på inre sidan av träkyrkans norra vägg. Den kom därför efterhand att uppbära träkyrkans takkonstruktion. Då långhusväggen är tjockare än sakristiegaveln och då dess insida lades i linje med gavelns yttre murliv, så kom ju den yttre sidan av långhusväggen ovanför sakristian att sakna stöd. Man skulle därför vänta sig en avlastningsbåge eller något motsvarande på denna plats. Någon båge slogs dock ej, utan muren uppfördes dels på sakristiegaveln, dels på södra valvkappan, och en öppning lämnades vid gavelns svagaste parti, ovanför dörröppningen, för att minska trycket. Långhusväggen ovanför sakristian har troligen uppförts på följande sätt. Väster om nischen rev man vattentaket och byggde väggen i ett så högt som nischens västra post utvisar. Öster om nischen byggde man däremot först en stödjemur under sakristians vattentak och först därefter den egentliga väggen ovanför vattentaket. I östra delen finns därför en tydlig sned skarv, som förorsakats av vattentaket, medan någon motsvarande skarv icke kan upptäckas i den västra delen. Vidare kan man observera, att väggen i östra delen ovanför skarven är oregelbunden och sned i förhållande till långhusväggen lägre nere. Detta beror på att nämnda väggparti icke kunde muras

färdigt, förrän stödjemuren under vattentaket uppförts, trots att långhusbygget påbörjades just med norra väggen öster om sakristian. Och stödjemuren murades givetvis först sedan hela långhusväggen i övrigt blivit färdig. Långhusväggarnas höjd ger oss på sätt och vis också träkyrkans höjd. Om nämligen träkyrkans kor, såsom ovan visades, måste ha varit lika högt som sakristians sidoväggar, så kan man, med beaktande av den ringa höjdskillnaden mellan sakristians och stenkyrkans väggar, lugnt antaga att träkyrkans långskepp haft samma höjd som stenkyrkans väggar nu ha.

Långhuset lämnades t.v. ovälvt och utan gavelrösten. Det kan tidfästas genom korfönstret, som har ett masverk av kalksten — säkert ett ostbaltiskt drag. Dess närmaste motsvarighet är korfönstret i Pernå kyrka (bild 103). Detta har samma breda och i förhållande till bredden rätt låga form som Nagufönstret, men är däremot mera spetsbågigt än det rundade Nagufönstret. Nagukyrkans långhus måste därför vara något yngre än långhuset i Pernå, som härrör från 1390-talets slut.¹ Det bör följaktligen ha uppförts ca 1400. Ett stöd för denna datering är kyrkans bevarade triumfkrucifix, som dr Nordman tidfäster till ca 1425. En annan möjlighet till tidfästning lämnar oss långhusets sannolika nordportal, som är ett vittnesbörd om impulser från Åbo domkyrka och S. Karins kyrka. Sistnämnda kyrkas långhus är uppfört efter domkyrkans förebild vid 1300-talets mitt, ehuru också reminiscenser från den gotländsk-åländska gruppen finnas. I Nagukyrka finnas emellertid inga som helst från Åbo domkyrka övertagna byggnadsdetaljer, ehuru kyrkan f.ö. ansluter sig till fastlandsgruppen och icke påverkats av den gotländsk-åländska gruppen. Detta tyder på att kyrkan måste vara senare uppförd än under 1300-talets mitt, d.v.s. ca 1400.

Långhusets valv och gavelrösten beteckna följande byggnadsskede. Ovan har redan visats, att dessa arbeten måste vara samtida. En antydning om tidpunkten för dem ger oss ett dokument från år 1448, vari den dåvarande kyrkoherden i Nagu, Peder Olofsson, skänker sin gård i Immala by i Masku till Helga Lekamens altare i Åbo domkyrka. Av denna donation att döma ha inga större byggnadsarbeten utförts eller planlagts i Nagukyrka omkring denna tidpunkt. Gavelrösten möjliggöra dock en ännu noggrannare datering. Blindingarna tillhöra nämligen den s.k. nyländska gruppen, vars karaktäristiska motiv är ett kors omgivet av nischer. Östgavelns blinding ansluter sig närmast till

¹ E. Kartano, *Pernå kyrka*. Finskt museum LVI—LV, 1947—1948, s. 100 f.

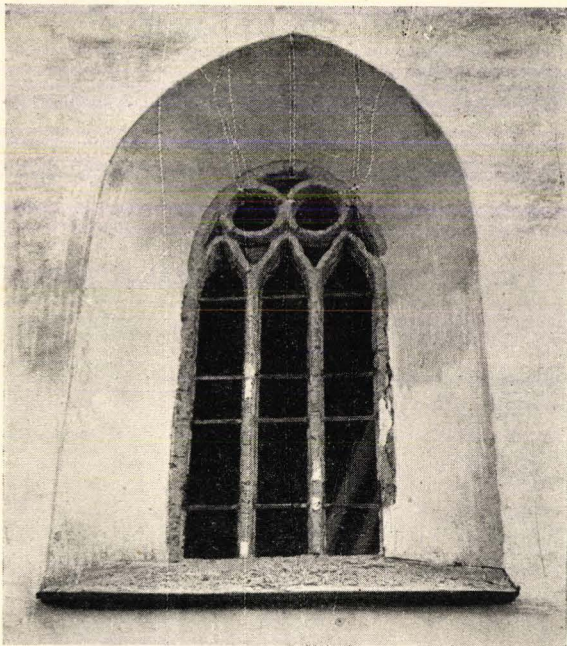

Bild 103. Pernå kyrka. Korfönstret. Efter FM 1947—48.

den nyländska gruppens äldsta skede, som företrädes av Veckelaks' kyrkas västgavel. Nagu kyrka kan dock ej vara samtidig med denna på grund av ovannämnda urkund. Å andra sidan saknas här det s.k. fyrpasset, — ett motiv som upptogs under den nyländska gruppens vidareutveckling och första gången uppträder i Borgå domkyrka. Vi måste därför antaga, att Nagumästaren i östgaveln återgått till gruppens äldsta skede, medan han i västgaveln även inlånat ett motiv från Nådendals kyrkas västgavel. Redan konsolen med ansiktsmask i södra sidoskeppet visar att den mästare, som slagit valven och uppfört gavelrösten, måste ha invandrat från Ostbalticum. Han har synbarligen mera följt sina ursprungliga förebilder än efterbildat den nyländska gruppens kyrkor, vilka redan buro en något lokal prägel. Att han det oaktat lånat ett motiv från Nådendal visar, att detta motiv ännu haft nyhetens behag, eller ock har han själv varit verksam i Nådendal. Sistnämnda antagande skulle också förklara att bara korsvalv förekomma. Under dessa omständigheter är jag benägen att datera valvet och gavelrösten i Nagu till 1460-talets slut.

Vapenhuset är yngre än långhuset och gavelröstets kors visar att det också är yngre än långhusets valv och gavelrösten. Korset är nämligen så klumpigt

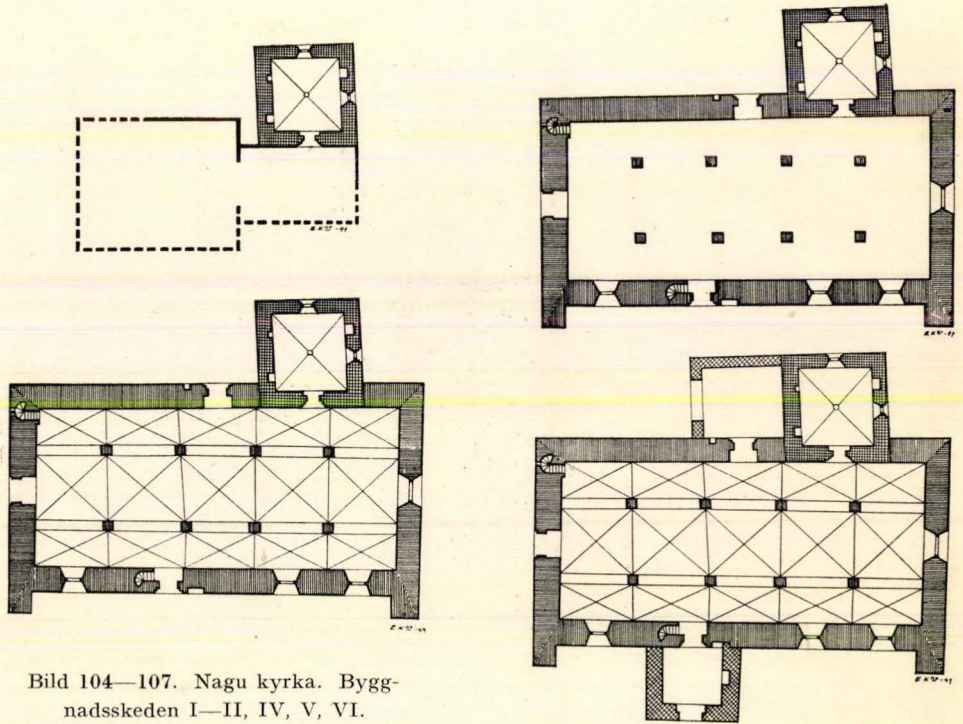

Bild 104—107. Nagu kyrka. Byggnadsskeden I—II, IV, V, VI.

utfört, att det ej kan vara samtidigt med långhusgavlarna. Härpå tyder också avsaknaden av valv i vapenhuset. Korsarmarnas rektangulära ändskivor återfinnas i S:t Marie kyrka, den kvadratiske utvidgningen kring deras skärningspunkt i Nådendals östgavel. Om impulser från dessa håll påverkat utformningen av korset, så bör vapenhuset vara uppfört på 1470-talet. Om den s.k. lillkyrkan uppförts under medeltiden, så bör den vara samtidig med vapenhuset.

Vidstående rekonstruktionsskisser (fig. 104—107) belysa ytterligare Nagu kyrkas sex medeltida byggnadsskeden:

- I. En träkyrka fanns på platsen redan på 1200-talet.
- II. En sakristia av sten uppföres ca år 1300.
- III. Sakristian välves ca 1350.
- IV. Ett långhus av sten uppföres ca 1400.
- V. Långhuset välves och får gavelrösten i slutet av 1460-talet.
- VI. Vapenhuset i söder bygges på 1470-talet och samtidigt uppföres möjligen en pendang, den s.k. lillkyrkan, på norra sidan.

Sammanfattning

Professor Carolus Lindberg är den första forskare, som fäst uppmärksamheten vid det blinderingsmotiv, som här behandlas. Han härleder det från norra Tyskland, men nämner intet om blindingen på Nådendals kyrkas västgavel.¹ Att de här behandlade kyrkorna fått detta motiv just från Nådendal framhölls först av mag. I. Kronqvist.² Avsikten med denna nya studie över samma tema är att genom en ingående analys av monumenten och deras byggnadshistoria påvisa, att detta inflytande faktiskt utgått från Nådendals kloster. Detta invigdes hösten 1462.³ Om man frånser från de speciella krav som ordensstatuterna ställde på kyrkrummets gestaltning, så avviker klosterkyrkan icke i något avseende väsentligt från våra övriga medeltida stenkyrkor. Sambandet betonas ytterligare av att kyrkan pryts med gavelblindingar. Gavlarna voro färdiga redan då klostret invigdes.⁴ Gavelblindingarna i Nådendal äro helt individuella och kunna härledes ur kulten av jungfru Maria och ur birgittiner motiv. De innebära en så anmärkningsvärd nyhet på detta för smakens växlingar känsliga område, att de icke kunde undgå att påverka blindingarna i andra kyrkor. Deras idésamband med klosterinstitutionen medförde dock, att de icke kunde som sådana övertagas i andra kyrkor, utan man lånade blott ett motiv: horisontalbandet, från vilket utgå vertikala band med spetsvinklig övre avslutning. Impulsens kraft framgår därav, att motivet spritt sig ända till västra Nyland. De tre västnyländska kyrkorna, där motivet uppträder i sin renaste form, Karis, Lojo och Pojo, bilda också en geografisk enhet. Alla tre äro nämligen belägna vid samma vattendrag: Lojo kyrka vid

¹ Lindberg, a.a., sid. 24 och 55.

² Kronqvist, a.a., sid. 72—73.

³ Aarno Maliniemi, *Birgittalaisuudesta sekä katkelmia Naantalın luostarin historiasta*. Muistojulkaisu Naantalın 500-vuotisjuhlaan 1943, sid. 90 ff.

⁴ E. Kartano, *Ur Nådendals kyrkas byggnadshistoria*, FFT XLVIII : 2, sid. 71.

den likabenämnda sjön, Karis kyrka vid sjöns utlopp, Svartån, och Pojo kyrka nära Svartåns mynning vid Pojoviken. Denna omständighet har givetvis icke varit utan betydelse för utvecklingen.

En granskning av blindingarna i dessa tre kyrkor ger vid handen, att vertikalbandsmotivet icke är det enda för dem gemensamma draget. Ett annat sådant är korset, vars form saknar motsvarigheter bland våra andra kyrkor. De raka korsarmarna ha ingen utvidgning vid ändarna. I Karis äro korsets vertikala armar något längre än de horisontala, i Lojo är stammen betydligt längre men dess båda delar äro dock lika långa. Pojo har icke längre något kors. Vidare kan antecknas att gavlarna äro uppförda av gråsten och att användningen av tegel inskränker sig till blindingarnas omfattningar. En viss, systematisk uppbyggnad av decorationen, vilken bäst kan studeras i Lojo, synes också vara ett gemensamt drag. Det yttrar sig däri, att kors och horisontalband aldrig mötas. På västgaveln stiger korset från horisontalbandets nivå, men detta är i stället uppdelat i två band; på sakristiegaveln äro de nära varandra men mötas ej. Strömskiften i Karis och Lojo företräda ett i alla länder kring Östersjön vanligt ornament, som saknar större betydelse.

Dessa tre kyrkors blindingar måste vara resultatet av en lokal utveckling, som inspirerats av Nådendal. Därifrån lånades horisontalbandet med vertikala grenar. Detta motiv allena räckte dock ej till, varför det kompletterades med ett kors, som är en självständig skapelse. I sin renaste form uppträder denna nya blinding i K a r i s kyrkas östgavel. Det mellersta vertikalbandet gör här anknytningen till Nådendal speciellt påfallande. Denna blinding är också den äldsta av de tre. I L o j o kyrka vittna rundlarna om impulser från den nyländska gruppen. Lika placerade rundlar finnas ju i Sibbo kyrkas västgavel och i Pernå sakristias gavel. Bortsett från rundlarna visa blindingarna i Lojo i jämförelse med Karis en fortsatt utveckling, något som kan förklaras med att de äro senare. Rundeln i P o j o sakristiegavel vittnar också den om inflytelser från den nyländska gruppen, ehuru denna blinding annars står Karis mycket nära. Korset på västgaveln liknar så mycket korset i Karis att man skulle vänta sig ett horisontalband med vertikalgrenar därunder. Men denna gavel är så pass sen, att detta motivs tid synes ha varit slut.

De rikt ornerade gavlarna i S. M a r i e kyrka avvika såväl i stil som teknik från de nyssnämnda. Det från Nådendal lånade motivet är här rikare utformat än i någon annan kyrka, ty vertikalbandens antal är fem. En tydlig

strävan till symmetri gör sig dock gällande och manifesteras av det mellersta vertikallbandet, som inte är någon egentlig blinding, utan ett strömskift. Hela motivet kan här uppfattas som en av rundlarna inspirerad sammansmältning av de två horisontalbanden i Lojo. Denna vidareutveckling av motivet, vilken karaktäriseras av att rundlarna tryckts ned mellan vertikallbanden, beror på att ett nytt, platskrävande motiv tillkommit: rundfönstret med språng. Detta förekommer i de till Hollola-gruppen hörande kyrkorna i Vånå, Säaksmäki, Lampis och Janakkala, men inte i gavelröstet utan strax ovanför västportalen, varför motivet inte kan vara inlånat från detta håll, från vilket inte heller andra inflytanden gjort sig gällande. Ett rundfönster utan språng förekommer emellertid i det f.ö. oornrade östra gavelröstet i Pernå kyrka. Detta gavelröste är samtidigt med långhuset och härrör från 1390-talet.¹ Men också andra drag, nämligen korsarmarnas ändskivor och de rektangulära nischerna på var sida av korsstammens nedre del, peka åt samma håll. Nischerna ha härletts från Sverige, där ett liknande motiv förekommer i bl. a. Hubbo, Hjelsta och Sparrsätra kyrkor.² Likadana nischer finnas emellertid också i Pernå vapenhus gavelröste från 1400-talets andra fjärdedel,³ här dock placerade ovanför korsarmarna. Pernå sakristias gavelblinding uppvisar återigen likadana rektangulära ändskivor på korsarmarna som vi ha i S. Marie. Gavelblindingarna i S. Marie måste alltså betraktas som en alltigenom individuell sammansmältning av Nådendalsmotivet och den nyländska gavelblindingen.

N a g u kyrkas blindingar äro däremot typiska företrädare för den nyländska gruppen. Vertikalbandsmotivet visar att detta ännu hade nyhetens behag, men det har förändrats och degenererat.

Av det ovanstående framgår att Karis och Lojo kyrkor samt Pojo sakristia genom sina gavelblindingar bilda en sluten grupp, som nära ansluter sig till Nådendals kyrka. Karis är den äldsta av dem, och där har den nya blindingen skapats. Lojo och Pojo beteckna en vidareutveckling, men tidsskillnaden är icke stor. Från denna grupp avvika S. Marie och Nagu kyrkor, där den nyländska gruppens inflytande redan är starkt, antydande att vertikallbandsmotivets livskraft var uttömd.

Svagheten hos Nådendals gavelblindingar låg däri, att de icke som så-

¹ E. Kartano, *Pernå kyrka*. FM LIV—LV, 1947—1948, sid. 99 ff.

² Carolus Lindberg, a. a., sid. 24.

³ E. Kartano, a. a., sid. 105.

dana kunde efterbildas. Horisontalbandet med vertikalgrenar — en av nyheterna i Nådendal — var återigen allena för sig icke tillräckligt för att utfylla ett gavelröste. Det kompletterades i Karis med ett säreget kors, en nyskapelse, som dock torde återgå på korset i Nådendals östgavel. Det är därför inte ägnat att förvåna, om man redan i Lojo och Pojo inlånade element från den nyländska gruppen.

Det är svårt att förstå det nya motivets uppkomst om man utgår från att den s.k. nyländska gaveln tillhör tiden efter 1400-talets mitt.¹ I gruppens utveckling kunna emellertid flere etapper urskiljas. Gruppens historia går tillbaka till 1300-talets slut (Veckelaks och Pernå östgavel), och dess blomstring infaller enligt mitt förmenande redan under 1400-talets förra hälft. Ur rent historisk synpunkt kan denna datering lätt försvaras.² Utgångspunkten är Veckelaks kyrka; till följande stadium höra Pernå och Sibbo. Under impulser från Sibbo utvecklar Borgå en ny form genom att införa fyrpasset. Detta sker i samband med att den gamla kyrkan, som hade torn och smalare, rakslutet kor, utvidgades till den nuvarande kyrkan. Fyrpassmotivet, som förekommer såväl i gavelblinderingen som i övre delen av långhusets södra vägg, sammanbinder de olika byggnadsarbetena till en enhet. Borgå nya gavelblindering fulländas i Pyttis och dess inflytande skönjes i Helsinge, Bjärnä och Sagu. Om den nyländska gruppens blomstringstid vore 1400-talets senare del, så vore det svårt att förklara att inflytandet från Nådendal kunde nå långt in i Nyland. Vi måste alltså hålla före att gruppens blomstringstid redan var förbi, när Karis m.fl. kyrkor fingo sin blindering.

Orsaken till att Nådendals inflytande blev så kortvarigt står närmast att söka däri, att tidpunkten var mycket ogynnsam för dess framträdande. Den måste konkurrera dels med de redan färdigt utbildade nyländska och Satakunta-grupperna, dels med den tavastländska gruppen, vilken något senare uppstod genom en sammansmältning av element från de båda förstnämnda grupperna. Ett av de tavastländska kyrkornas kännetecken, tvåskeppigheten, förekommer redan i några nyländska kyrkor, Ingå och Sibbo. Detta innebär dock ej, att vi skulle ha rätt att undervärdera Nådendals byggnadshistoriska betydelse. Det bästa beviset för denna är att den nya gavelblindering, som den gav upphov till, utvecklas just på den nyländska gruppens gamla marker.

¹ Kronqvist, a.a., sid. 69 ff.

² Jaakkola, *Suomen myöhäiskeskiaika* I, sid. 320—321.